

De krant en het Oranjegevoel: voetbal als bindmiddel van de natie

Nederlandse kranten over de succesperiode van het Nederlandse voetbal in de jaren zeventig

Floris Pas

S1649027

Master Scriptie

Master geschiedenis: Political Culture and National Identities

Begeleider: Dr. Eric Storm

11-06-2018

Inhoud

Inleiding: kranten, voetbal en identiteit.....	3
Hoofdstuk 1: Ajax en de verovering van Europa (en Nederland).....	11
Amsterdamsche Football Club Ajax.....	11
1965 tot 1970: Ajax heerst in Nederland	12
1970 – 1973: Ajax verovert Europa: de meest perfecte voetbalmachine van Europa	18
1974: Verval van de Ajax-school	30
Hoofdstuk 2: Het Nederlands elftal verleidt Nederland en de wereld	34
Het Nederlandse elftal tot '74.....	34
De Nederlandse geschreven pers voor '74: Nederland is een klein voetballand	34
Kranten tijdens WK '74: 'Oranje: dominerende kleur tijdens WK '74'	41
De culturele erfenis: finale verloren, Nederland verovert.....	50
Conclusie	59
Bibliografie	64

Inleiding: kranten, voetbal en identiteit

“Voetbal: voer voor nationale trots, wegbereider voor internationale erkenning.”¹ - Het Vrije Volk

Nederland en voetbal zijn sinds de jaren zeventig onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit was de bloeitijd van het Nederlandse voetbal doordat Nederlands clubs domineerden in Europa door viermaal de Europa Cup I op rij te winnen; Feyenoord won de Europese beker in 1970 en Ajax van 1971 tot en met 1973. Daarnaast behaalde Oranje op zowel het WK 74 en WK 78 de finale, al werden beiden finales verloren; in 1974 met 2-1 van West-Duitsland en in 1978 met 3-1 van Argentinië. De drie Europese titels van Ajax en het WK 74 van Oranje werden geroemd door de geschreven pers en het voetbal dat beide teams speelden werd omschreven als het beste dat de wereld ooit gezien had. Dit kwam mede door de gehanteerde speelstijl van beide teams: totaalvoetbal. Het idee achter totaalvoetbal is dat elke speler elke taak op het veld kan uitvoeren, verdedigers zijn ook aanvallers en vice versa. Deze speelstijl werd onderdeel van een voetbalstroming genaamd Hollandse school, waarbij voetbal draait om techniek, tactisch vermogen en aanvallend voetbal. Daarnaast wordt deze succesperiode met name belichaamd door één persoon: Johan Cruyff. Hij wordt in de geschreven pers ook wel de profeet van voetbal ‘zoals het gespeeld dient te worden’ genoemd en kende bij de Nederlandse bevolking een iconische en symbolische nationale waarde, wat in 2004 bevestigd werd toen hij door de Nederlandse bevolking in de top tien verkozen van het KRO-programma ‘De Grootste Nederlander’ (aller tijden).²

Dat een voetballer deze iconische status kon bereiken heeft te maken met de omarming van voetbal door de Nederlandse bevolking; waar eerst alleen ‘gewone’ Nederlanders in Oranjeshirts rondliepen, liep bij de huldiging van Oranje om de behaalde tweede plaats op WK 74 zelfs premier Joop Den Uyl in een polonaise mee met spelers van Oranje; in één oogopslag was ‘heel’ Nederland verbonden door voetbal. Dat voetbal van de gehele bevolking is goed terug te zien in Nederlandse kranten. De Nederlandse pers schreef naarmate er meer succes geboekt werd ook meer over voetbal en waar voetbal eerst volksvermaak was werd het welhaast kunst, wat ook goed terug te zien door mooi aanvallend voetbal ‘De Hollandse School’ te noemen. Dit is een interessant gekozen term aangezien deze naam ook gegeven is aan het culturele hoogtepunt uit de Nederlandse geschiedenis: de schilders uit de Gouden Eeuw. Ook kranten die voorheen niet schreven over voetbal begonnen er mee tijdens het WK 74. Het lijkt erop alsof voetbal dan ook bij de Nederlandse identiteit is gaan behoren.

¹ Auteur onbekend, ‘Politiek houdt rekening met sport’, *Het Vrije Volk* (12 juni 1974).

² Grootste Nederlander Aller Tijden,

(<https://www.noties.nl/v/get.php?r=pp44701&f=Grootste+Nederlander+Aller+Tijden%2C+15+november.pdf>) (geraadpleegd op 21 december 2017).

De afgelopen jaren is er op het gebied van sportgeschiedenis in Nederland steeds meer onderzoek gedaan, maar de geschreven pers als invalshoek is hierbij veelal buiten beschouwing gelaten. Wanneer we dat echter willen toetsen of en tot op welke hoogte voetbal onderdeel werd van de Nederlandse identiteit moet toch naar kranten gekeken worden. Dit leidt dan ook tot de centrale probleemstelling 'In hoeverre werd voetbal in de periode 1965 – 74 gekoppeld aan de Nederlandse nationale identiteit door de Nederlandse geschreven pers?'

Om deze stelling te beantwoorden is gekozen om de theorieën van Michael Billig en Tim Edensor te gebruiken als framework. Michael Billigs theorie over banaal nationalisme (*Banal Nationalism*) legt de nadruk op symbolen en markeringen (*flagging*) van de natie, waarbij niet de bekende symbolen centraal staan, zoals bijvoorbeeld de Nachtwacht van Rembrandt voor Nederland, maar met name de alledaagse symbolen die de bevolking telkens herinneren aan de natie en haar nationale identiteit. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan het zien van de Nederlandse vlag op televisie of het horen van het volkslied, maar ook aan de manier waarop kranten schrijven. Zo hebben kranten in Amerika worstelen dusdanig gepromoot als een typisch Amerikaanse sport, dat worstelen er voor zorgt dat Amerikanen zich Amerikaans voelen.³ Belangrijke kenmerken van deze nationale markeringen zijn het gebruik van woorden zoals 'wij' en 'ons' die zorgen voor een gevoel van saamhorigheid en exclusiviteit. Zelfs onderwerpen zoals het weer kunnen zorgen voor een onbewuste bevestiging van de nationale identiteit.⁴ Hiervoor is echter wel vaak een andere internationale gemeenschap nodig waar de eigen nationale identiteit tegen afgezet kan worden.⁵ Volgens Billig kunnen we juist door naar deze markeringen te kijken: 'wij' ten opzichte van 'zij'.⁶ Billig besteedt in zijn theorie ook aandacht aan sport en dan met name de sportpagina's in kranten. Volgens hem is het meer dan alleen vermaak; op deze pagina's lezen mensen over de daden van landgenoten. Billig stelt het als volgt: 'read of the deeds of other men doing battle, in the cause of that larger body, the team. And often the team is the nation, battling for honour against foreigners'.⁷ De waardering voor deze moed wordt door een natie telkens herleeft met zogenoemde markeringen die veel gelijkens vertonen met de manier waarop oorlog wordt geportretteerd.⁸

Tim Edensors theorie richt zich ook met name op culturele symbolen uit het algemene leven in de twintigste eeuw. Volgens hem bestaat er geen verschil tussen hoge of lage cultuur.⁹ Nationale

³ Michael Billig, *Banal Nationalism* (London, 1995) 139.

⁴ Ibidem, 174.

⁵ ", 83.

⁶ ", 139.

⁷ ", 124.

⁸ Andrea Esser, 'Review of Michael Billig, *Banal Nationalism*', *SAGE Social Science Collections, Media, Culture & Society* vol 4 (1996), 692.

⁹ Tim Edensor, *National Identity, Popular Culture and Everyday Life* (Oxford, 2002) 458.

identiteit wordt geconstrueerd uit een enorme culturele matrix, waarin ontelbaar veel verbindingen en knooppunten zijn. Hier proberen overheden en andere overkoepelende instellingen top-down de betekenis van te definiëren, waarbij zij de nadruk leggen op culturele uitingen waarbij meerdere culturele elementen samenkomen, bijvoorbeeld de nationale vlag als nationaal symbool in de Tweede Kamer. Cultuur is dan ook een proces van 'worden', waarbij mensen telkens de connecties maken tussen het lokale en nationale, het nationale en het mondiale en het alledaagse en het buitengewone; een samenkomst van de dynamiek van populaire culturele en alledaagse levens. Hoe zeer naties ook geïstitutionaliseerd geraken en hoezeer de symboliek ingebed is hierin, naties blijven vluchtig en lastig te duiden.¹⁰

In veel onderzoek dat gedaan is naar de relatie tussen nationale identiteit en sport worden deze twee theorieën eveneens als leidraad genomen. Dit onderzoek houdt zich met name bezig met Amerikaanse sporten, de olympische spelen of hooliganisme. De Amerikaanse sporten belichamen volgens behandelde onderzoekers de belangrijkste kenmerken van de Amerikaanse identiteit. Gerhard Falk toont in *Football and American Identity* aan American Football symbool staat voor typisch Amerikaanse waarden zoals competitiviteit, conflict, economisch succes, diversiteit en patriotisme.¹¹ Michael Buttersworth heeft in *Baseball and Rhetorics of Purity* gekeken of honkbal, dat altijd als inclusief te boek stond, deze eigenschap sinds de Irakoerlog van 2003 is kwijtgeraakt.¹² Een algemener werk is dat van Kathryn Jay, *More Than Just a Game*, waarbij zij onderzocht heeft hoe Amerikaanse sporten de identiteiten die gebonden zijn aan ras, gender en klasse heeft geherdefinieerd in de Verenigde Staten.¹³ Naast Amerikaanse sporten is er bijzonder veel onderzoek gedaan naar de Olympische Spelen, waarbij de drie hier genoemde artikelen goed de verschillende manieren waarop sport gebruikt kan worden ten behoeve van nationale identiteit aantonen. Antonio Sotomayor onderzocht in zijn werk *The sovereign colony: Olympic sport, national identity, and international politics in Puerto Rico* in hoeverre de Olympische Spelen ervoor gezorgd hebben dat Puerto Rico onder het koloniale juk van de Verenigde Staten vandaan kon komen door een sterke eigen nationale identiteit te vormen.¹⁴ De impact die het organiseren van de Spelen kan hebben op nationale identiteit is onderzocht door Monroe Price en Daniel Dayan in *Owning the Olympics: Narratives of the New China*.¹⁵ Hierin hebben zij gekeken naar de organisatie van de Spelen in 2008 in Beijing en in hoeverre China haar identiteit benadrukte of veranderde. Een andere invalshoek, die ook centraal staat in deze scriptie, is door te kijken in hoeverre een bepaalde sport kan bijdragen tot het versterken van nationale

¹⁰ Edensor (2002), vii.

¹¹ Gerhard Falk, *Football and American Identity* (2011).

¹² Michael Buttersworth, *Baseball and Rhetorics of Purity* (2010).

¹³ Kathryn Jay, *More Than Just a Game* (2004).

¹⁴ Antonio Sotomayor, *The sovereign colony: Olympic sport, national identity, and international politics in Puerto Rico* (2016).

¹⁵ Monroe Price en Daniel Dayan, *Owning the Olympics: Narratives of the New China* (2008).

identiteit. Het in 2018 verschenen artikel *On the road to the Olympics: a phenomenological approach of national identity in South Korean national short-track speed skaters* biedt een bijzonder goed inzicht in de manier waarop een sport, in dit geval shorttrack, de nationale identiteit van Zuid-Korea weergeeft en waarom deze sporters als culturele symbolen van de natie beschouwd worden.¹⁶

De sport die in deze scriptie centraal staat is voetbal en het is belangrijk te beseffen dat naties zich veelal identificeren met een bepaalde stijl van voetbal. Niet alleen Nederland kent haar eigen stijl met totaalvoetbal en Hollandse school, ook andere landen spelen op karakteristieke wijze. Zo wordt het voetbal dat Brazilië speelt samba genoemd, Engeland speelt graag Brits, oftewel 'de lange bal', en Spanje speelt het tiki-taka. Over Spanje en de identificatie met voetbal is een bijzonder goed werk verschenen: *Football and National Identities in Spain: The Strange Death of Don Quixote* door Alejandro Quiroga. Hierin onderzoekt hij de rol van sport in de nationale identiteit in Spanje ten tijde van Franco en hoe de regering voetbal gebruikte en hoe onderdrukte regio's voetbal inzetten om zich af te zetten tegen Francos regime. Tot slot onderzocht hij het nationale elftal en hoe dit elftal de verschillen wist te overbruggen en het land bijeenbracht met het succesvolle tika-taka voetbal van Spanje in 2010, waarmee het wereldkampioen werd.¹⁷ De nationale voetbalstijlen werden overigens ook door kranten expliciet benoemd en *De Leeuwarder Courant* probeert de Nederlandse stijl als volgt te identificeren door deze te contrasteren met andere landen: 'Het catenaccio, de moorddadige en verafschuwde Italiaanse voetbaluitvinding, beheerste ook de WK'74 (...) Het Duitse 'sturm und drang' voetbal, 'het 'to rise to the occasion' spel van de Britten'¹⁸ Ook *Het Nieuwsblad van het Noorden* koppelt nationaliteit aan speelstijl: 'Tegen de Schotten, Duitsers of Russen kun je een tactiek uitstippelen. Tegen Zuid Amerikanen eigenlijk niet. Die reageren vaak te impulsief en zijn daardoor soms erg gevaarlijk.'¹⁹ Kenmerken van een land worden herkend in de speelstijl die het land normaliter hanteert. Daarnaast zijn inwoners trots op de speelstijl van hun land, wat bij Nederland neerkomt op aanvallend, dominant en artistiek voetbal, waarbij alle voetballers alle taken op het veld kunnen verrichten. Een ander belangrijke tak van onderzoek die genoemd dient te worden is dat over Europese competities, bijvoorbeeld over in hoeverre zij Europese integratie bevorderden. Anthony King kwam in zijn boek *Football fandom and post-national identity in the New Europe* tot de conclusie dat Europees competities ervoor hebben gezocht dat fans van Engelse clubs, die actief zijn op deze toernooien, zich meer identificeerden met Europa en hun eigen regio, maar minder met hun

¹⁶ Benjamin Nam, Min Jung Kim, Rachael Marshall en Luke Lunhua Mao (2018). 'On the Road to the Olympics: A Phenomenological Approach of National Identity in South Korean Short-Track Speed Skaters', in *Sport in Society* feb 2018. (https://www.researchgate.net/publication/323175488_On_the_Road_to_the_Olympics_A_Phenomenological_Approach_of_National_Identity_in_South_Korean_Short-Track_Speed_Skaters) (15 mei 2018).

¹⁷ Alejandro Quiroga, *Football and National Identities in Spain: The Strange Death of Don Quixote* (London, 2013).

¹⁸ Luigi Bulsing, 'Krijgen onheilsprofeten uit '53 ondanks carrouselvoetbal nog gelijk', *Leeuwarder courant* (12 juli 1974).

¹⁹ Speciale verslaggever, 'Ajax leerde van Feyenoords fouten', *Nieuwsblad van het Noorden* (05 september 1972).

nationaliteit.²⁰ Vergelijkbaar onderzoek van Jackie Abbell naar Brits hooliganisme in *They seem to think “we’re better than you”: framing football support as a matter of ‘national identity’* geeft een vergelijkbaar, maar tegelijkertijd duaal beeld, waarbij Britse fans zich door hun voetbalclub meer verbonden voelen met de regio en minder met hun natie, terwijl Schotse voetbalclubfans zich juist meer identificeren met Schotland.²¹ Werken die in wetenschappelijke artikelen meermaals aan bod komen, maar zelf niet wetenschappelijk zijn en daarom alleen als achtergrond informatie hebben gediend zijn, *Cheering the Enemy* van Simon Kuper en *Brilliant Orange* van David Winner.²²

Over de Nederlandse identiteit in de negentiende en twintigste eeuw zijn diverse boeken geschreven. Een van de bekendste Nederlandse historici op dit gebied is Niek van Sas, die in *Bataafse Terreur: de betekenis van 1798* heeft geschreven over de het jaar 1798, toen Nederland een eenheidsstaat werd met een grondwet en er diverse staatsgrepen plaats vonden. Hierbij heeft van Sas onderzocht in hoeverre dit de Nederlandse identiteit belichaamde dan wel creëerde. Hij heeft daarnaast ook nog vele andere werken over deze periode gepubliceerd waaronder *De burger van Delft: een schilderij van Jan Steen* en *Talen van het vaderland: over patriottisme en nationalisme (1996)*.²³ Daarnaast is er een vierdelige boekenreeks verschenen genaamd *Plaatsen van Herinnering*, gebaseerd op Pierre Noras *Les Lieux de Memoires*. In de Nederlandse reeks ligt de nadruk op vier eeuwen Nederland. De laatste twee delen zijn van de hand van Karin Braamhorst, *Nederland in de negentiende eeuw* en Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*.²⁴ In beiden werken gaat het over plaatsen waar belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van Nederland zich hebben voltrokken en die de Nederlandse identiteit gevormd hebben. Hierbij kan gedacht worden aan fysieke plaatsen, bijvoorbeeld waar beslissende veldslagen plaats hebben gevonden, maar daarnaast moet ook gedacht worden aan belangrijke architectuur of zelfs schilderijen die de Nederlandse identiteit benadrukken. Twee andere belangrijke werken zijn onder andere Sophie Elpers *Hollandser dan kaas: de geschiedenis van Frau Antje* en Anna Pettersons *Eigenwijs Vaderland – Populair Nationalisme in Negentiende Eeuws Amsterdam*.²⁵ Beiden onderzoeken de culturele aspecten van de Nederlandse identiteit sinds de Belgische revolutie, waarbij Elpers kiest voor een extern perspectief: hoe presenteerde Nederland zich en hoe zag het buitenland Nederland? Petterson kiest voor het perspectief van de inwoners van Amsterdam: hoe zagen zij Nederland en identificeerden zij zich met de Nederlandse staat?

²⁰ Anthony King, *Football fandom and post-national identity in the New Europe* (2000).

²¹ Jackie Abbell, ‘They seem to think “we’re better than you”: framing football support as a matter of ‘national identity’ in *British Journal of Social Psychology* 50 (2011), 246 – 264

²² Simon Kuper, *Cheering the enemy* (2000); David Winner, *Brilliant Orange* (2000).

²³ Niek van Sas, *Bataafse Terreur: de betekenis van 1798* (2011); Frans Grijsenhout en Niek van Sas, *De burger van Delft: een schilderij van Jan Steen* (2006); Niek van Sas, *Talen van het vaderland: over patriottisme en nationalisme* (1996); Niek van Sas, *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (1999).

²⁴ Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (2009); Karin Braamhorst, *Nederland in de negentiende eeuw* (2006).

²⁵ Sophie Elpers, *Hollandser dan kaas: de geschiedenis van Frau Antje* (2009); Anna Petterson, *Eigenwijs Vaderland – Populair Nationalisme in Negentiende Eeuws Amsterdam* (2017).

Over de Nederlandse identiteit in relatie tot sport zijn ook enkele werken verschenen. De eerder genoemde Petterson besteedt in haar werk aandacht aan sport en de rol ervan in de constructie van de Nederlandse identiteit. De meeste werken waarbij de relatie gelegd wordt tussen de Nederlandse identiteit en sport zijn echter niet wetenschappelijk, zoals Auke Koks *1974, wij waren de besten* en *Andere Tijden Sport: Oranje 1974* en zijn daarom niet gebruikt in deze scriptie.²⁶ De wetenschappelijk werken waarbij het uitgangspunt de link tussen sport en nationale identiteit is, zijn veelal artikelen. Zo hebben Ivo van Hilvoorde en Ruud Stokvis in 'Pythagoras in boots: Johan Crujff and the Construction of Dutch National Identity' onderzocht in hoeverre Johan Crujff de Nederlandse identiteit belichaamde zowel tijdens als na afloop van zijn voetbalcarrière en hoe groot zijn maatschappelijke impact was.²⁷

Voor het onderzoek is gekozen om krantenartikelen te gebruiken en te onderzoeken hoe de Nederlandse geschreven pers het voetbal omarmde en in hoeverre zij het sportieve succes koppelden aan de Nederlandse identiteit. Hiervoor is gekozen omdat het meeste onderzoek dat gedaan is op dit gebied een vorm van orale geschiedenis is, waarbij aan de hand van interviews met oud-sporters en/of verslaggevers een bepaald beeld wordt geschetst. Dit onderzoek is dan ook een goede toevoeging op het al bestaande werk. Het meeste zou gewonnen kunnen worden door te onderzoeken hoe de sportverslaggeving op de televisie was, maar dit is grotendeels verloren gegaan of onvindbaar geworden, waardoor besloten is om de geschreven pers als bron te hanteren.

Het gebruikte bronmateriaal bestaat met name uit primaire bronnen: Nederlandse krantenartikelen uit de jaren 1965 tot en met 1974. Deze artikelen zijn gevonden in de digitale krantendatabase Delpher van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag. Op deze site kan gewerkt worden met zoektermen, waarna deze toegepast worden op de gedigitaliseerde kranten. Hoewel niet alle kranten digitaal doorzoekbaar zijn, en het daardoor een enigszins vertekend beeld kan geven, leverden de gebruikte zoektermen de volgende hits op van 1965 tot en met 1974: "totaal voetbal" (34 hits), "totaalvoetbal" (56 hits), "Ajax Europa" (84 hits, "Ajax" "Europa" levert 8344 hits op), "Hollandse school" (84 hits, veelal over kunst), "Ajax school" (24 hits, Ajax school levert 592 hits op). Andere termen waarvan bronnen gebruikt worden in deze scriptie maar die te uitgebreid zijn om allemaal te zijn behandeld zijn onder andere Crujff (6643 hits) en Cruyff (13257 hits), "Europa Cup" (13665 hits, met Ajax 5576), en "voetbal veroverd" en "voetbal oorlog" (898 hits). Bepaalde zoektermen als godenzonen leverden wel enkele hits op, maar deze waren niet gerelateerd aan voetbal. Het bronnenmateriaal is overvloedig en daarom is ervoor gekozen vooral die artikelen te gebruiken die

²⁶ Auke Kok, *1974: Wij waren de Besten* (Amsterdam, 2004); *Andere Tijden Sport: Oranje 1974* (<https://www.anderetijden.nl/aflevering/467/Oranje-1974>).

²⁷ Ivo van Hilvoorde & Ruud Stokvis, 'Pythagoras in boots': Johan Crujff and the Construction of Dutch National Identity', *Spots in History* 33-4 (2013) 428.

illustratief zijn voor bepaalde trends. Op deze manier kunnen enkele artikelen goed de algemene tendens weergeven. Alle artikelen die gebruikt zijn, kunnen gevonden worden op Delpher tenzij anders vermeld is. Bepaalde grote landelijke kranten konden op het moment van onderzoek doen niet doorzocht worden, denk hierbij bijvoorbeeld aan *Volkskrant* en *Trouw*, waardoor er ook veel gebruik is gemaakt van secundaire kranten als *De Tijd* en *De Waarheid*.

Door de gehele scriptie staan ook grafieken om aan te geven in welke periode bepaalde termen populair waren, wanneer bepaalde regio's (pas) verslag gingen doen van bepaalde trends en/of er bepaalde tendensen waar te nemen zijn door het verschil in verslaggeving per regio. Daarnaast biedt het goed inzicht in verschillende ontwikkelingen binnen de kranten, zoals bijvoorbeeld de verslaggeving van voetbal door christelijke kranten, het inspelen op vrouwelijke fans of de toenemende interesse in Europees voetbal. Zo doet bijvoorbeeld de krant *De Tijd* al veel verslag over voetbal in 1965, en dan met name over Ajax, terwijl dit bij andere kranten nog moet opkomen. Andere opvallende trends zijn onder andere de populariteit van het Nederlands elftal, dat vóór 1969 niet populair is, dan in '69 wel, en vervolgens neemt de interesse weer af tot de succesvolle kwalificatie, waarna evenveel artikelen over het Nederlands elftal gaan als in de acht jaar daarvoor. Een ander voorbeeld is dat de zoekterm Ajax met name veel voorkomt wanneer Ajax Europees succesvol is, zoals in 1969, toen het verloor in de Europa Cup I-finale Europa, als ook in de jaren '71, '72 en '73.

Deze scriptie is opgedeeld in twee hoofdstukken, waarbij in elk hoofdstuk een casestudie aan bod komt. In het eerste hoofdstuk staat de verslaggeving in de kranten van de succesperiode van Ajax in de jaren 1965 tot en met 1974 centraal. Hierbij is gekozen voor een chronologische indeling, waarbinnen bepaalde thema's behandeld worden die kenmerkend zijn in de verslaggeving van die jaren. Ten eerste komt de opkomst van Ajax in de periode 1965 tot en met 1970 aan bod, gevolgd door de verslaggeving over het in Europa domineerde Ajax van 1971 tot en met 1973 en er wordt afgesloten met een analyse van het seizoen 73-74 waarin de kranten het verval van Ajax menen waar te nemen. In hoofdstuk twee staat de verslaggeving in de kranten rondom het Nederlands elftal centraal in de opbouw naar en tijdens het WK 74. Net als in het eerste hoofdstuk wordt een chronologische indeling toegepast waarbinnen bepaalde thema's, zoals die in de kranten te herkennen zijn, behandeld worden. Eerst wordt de (aanloop)periode tot het WK 74 behandeld, gevolgd door verslaggeving van het WK '74 zelf en tot slot komt de culturele impact van het Nederlands elftal aan bod na afloop van het WK.

Tot slot is het belangrijk te vermelden wat verkeerd ging tijdens het onderzoek. Zo zijn er zowel theoretische als praktische problemen naar voren gekomen. Het kijken naar het gebruik van woorden als 'wij' en 'zij' of de manier waarop foto's gebruikt worden had de hoeveelheid artikelen ter analyse enorm beperkt en daarom zijn met name bronnen gebruikt die ter illustratie dienen van een meer algemene tendens van de manier waarop kranten Ajax en Oranje presenteren. Praktisch gezien was de grote hoeveelheid aan artikelen een probleem, aangezien niet alle hits onderzocht konden worden,

laat staan behandeld. Ook de bruikbare data die wel onderzocht is, was dusdanig substantieel dat de scriptie op momenten geleden heeft aan het eerder benoemde gebrek aan analyse binnen de hoofdstukken zelf.

Hoofdstuk 1: Ajax en de verovering van Europa (en Nederland)

‘Formidabel Ajax. Formidabel elftal dat door zijn gratie het Europese voetbal heeft gesublimeerd. Formidabele spelers, die de taal van het echte voetbal hebben gesproken, de taal van de intelligentie, de verbeeldingskracht en de inspiratie. Een 90 minuten durende voetbaldroom. Een wedstrijd zoals men zelden ziet. Alles was er woensdagavond: het ritme, de aanval, de samenwerking, en de uitzonderlijke individuele prestaties. En Ajax, dat zich sterker dan ooit toont, bezit geen tegenstanders meer die zijn absolute superioriteit zouden kunnen aantasten.’²⁸

Amsterdamsche Football Club Ajax

De Amsterdamsche Football Club Ajax is op 18 maart 1900 opgericht en is de succesvolste voetbalvereniging van Nederland. Het eerste grote succes werd behaald in 1918, toen de club voor de eerste keer kampioen van Nederland werd. Tussen 1965 en 1973 beleefde de club haar, tot dusverre, meest succesvolle periode. Ajax werd in deze periode zeven keer kampioen van Nederland, won vijfmaal de Nederlandse beker en stond vier keer in de finale van de Europa Cup I, waarbij het toernooi tussen 1971 en 1973 driemaal op rij gewonnen werd. Een groot deel van dit succes wordt op het conto van twee mensen geschreven: de coach Rinus Michels en de voetballer Johan Crujff. Samen stonden zij aan de basis van een nieuwe voetbalfilosofie: totaalvoetbal.

Rinus Michels en Johan Crujff zijn exemplarisch voor het Ajax en Nederlandse voetbal tussen 1965 en 1974. Michels was een oud-voetballer van Ajax en het Nederlands elftal, die na afloop van zijn voetballerscarrière in 1958 gymleraar werd. Vanaf 1960 combineerde hij dit met het trainerschap en trainde hij de Amsterdamse clubs JOS en AFC DWS. In 1965 werd hij voltijd coach van Ajax en bleef dit tot 1971 toen hij overstapte naar het Spaanse FC Barcelona. In 1974 werd hij door de KNVB aangesteld als bondscoach van het Nederlands elftal voor alleen het WK 74. Hij was een nogal dominante coach die niet voor niets als bijnaam ‘De Generaal’ had. Johan Crujff was een voetballer die sinds 1959 in de jeugd speelde bij Ajax en in 1964 op zestienjarige leeftijd zijn debuut maakte bij het eerste elftal van Ajax. Hij speelde als midvoor en verliet Ajax in 1973 na afloop van het behalen van de derde Europa Cup I om naar het FC Barcelona van Michels te vertrekken. In die periode werd hij gezien als de beste voetballer van Europa en ontving driemaal, in ’71, ’73 en ’74, de prijs voor beste voetballer, de *Ballon d’or*.²⁹

²⁸ Onze sportcorrespondent, ‘Franse Pers: Beste voetbalmachine van Europa en wereld’, *De Telegraaf* (9 maart 1973).

²⁹ Overzicht winnaars Ballon d’or, (<https://www.francefootball.fr/ballon-d-or/palmares/>) (geraadpleegd op 21 december 2017).

1965 tot 1970: Ajax heerst in Nederland

De periode 1965 tot '70 was de periode waarin Ajax de nationaal dominantste club werd door in '66, '67, '68 en '70 kampioen van Nederland te worden en in '67 en '70 de nationale beker te winnen. Europees gezien was het nog niet zo succesvol als het later zou worden, al behaalde Ajax in 1969 als eerste Nederlandse club de finale van de Europa Cup I; deze finale werd echter met 4-1 verloren van AC Milan. In deze periode zijn er een viertal zaken die opvallen wat betreft de manier waarop de kranten bericht doen over Ajax: (1) Ajax wordt als een instituut neergezet (2) voetbal wordt populairder, maar blijft als volksvermaak gezien worden (3) Ajax is een Amsterdamse club en staat gelijk aan Amsterdam (4) de nationale competitie is belangrijker dan de Europa Cup I.

Ajax werd onder leiding van Michels de heersende club van Nederland mede door een door hem geïntroduceerde speelstijl. Hierin lag de nadruk op het technisch en tactisch vermogen van voetballers en daarmee werd de basis voor de voetbalidentiteit van Ajax gelegd. Deze typische Ajax-stijl kreeg in de media diverse namen, maar een van de kenmerkende en illustratieve termen was de aan het begin van deze periode de 'Ajax-school'. Nadat Ajax op 5 november 1967 met 9-1 van NEC had gewonnen, gaf de Amsterdamse krant *De Tijd* het artikel over deze wedstrijd de titel 'Enthousiast Ajax stijgt weer tot eenzame hoogte'. *De Tijd* was een van oorsprong katholieke Brabantse krant die gedrukt werd in Den Bosch, maar na verloop van tijd verhuisde naar Amsterdam en daar nog steeds gehuisvest was tussen 1965 tot en met 1974. *De Tijd* was bovendien de krant waarin de Ajax-school sterk naar voren kwam. In het artikel over de overwinning op NEC schreef de krant dat Ajax over 'een surplus aan conditie en techniek beschikte, gecombineerd met een verassend uitgevoerd positiekiezen.' De eerste kenmerken van totaalvoetbal *avant la lettre* zijn waarneembaar. Daarnaast wordt ook een speler van Ajax omschreven als: 'Deze jonge halfspeler, van kinds af aan gegroeid in de Ajax-school, deed in balvaardigheid, conditie en tactisch inzicht nauwelijks voor zijn ploeggenoten onder.'³⁰ Een jaar later, op 21 oktober 1968, maakte een andere speler die zijn debuut voor Ajax, Gerrie Mühren, in de krant nog Gerrit Mühren genoemd. Over hem schreef de krant: 'moet nog veel aanleren en afleren in de Ajax-school' na zijn transfer van Volendam naar Ajax. Wat dat inhoudt wordt wederom door de krant omschreven als: technisch en tactisch superieur.³¹

Hoewel Ajax langzaamaan erg positief door Amsterdamse kranten wordt belicht, luidt *De Telegraaf* op 17 augustus 1968, de dag voor het begin van het nieuwe seizoen, de noodklok over de stand waarin (de rest van) het voetbal verkeert. *De Telegraaf* is een in 1893 opgerichte krant die als

³⁰ Speciale verslaggever, 'Nec's droom wreed verstoord', *De Tijd* (6 november 1967).

³¹ Onze speciale verslaggever, 'Mühren als volwaardig in Ajax' sterrenshow', *De Tijd* (21 oktober 1968).

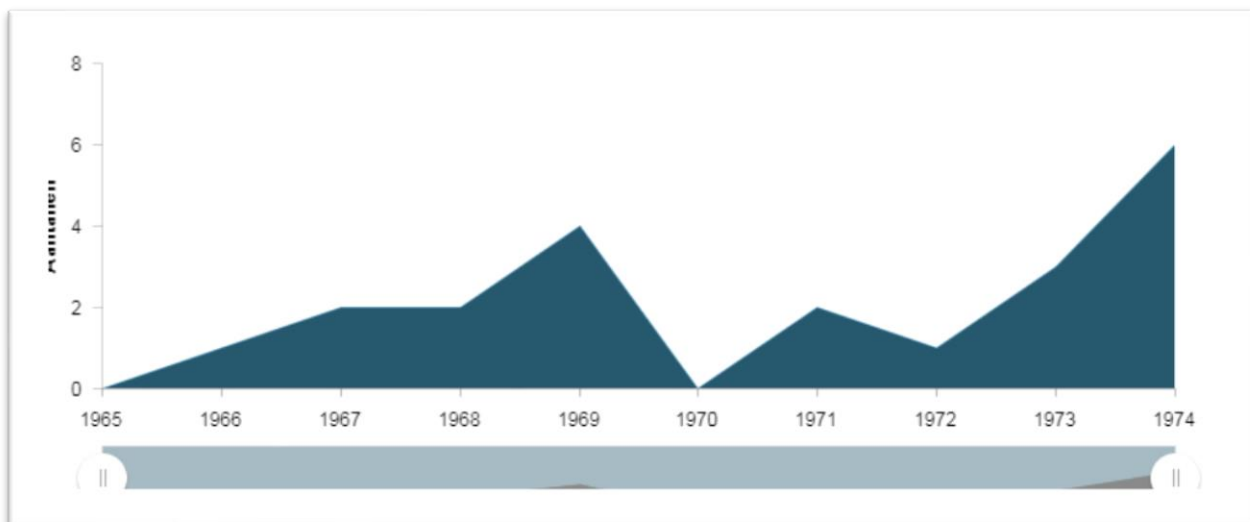
tegenhanger van het *Algemeen Handelsblad* diende, maar langzaam uitgroeide tot 'gewone' populaire krant. In de oorlog werd het een krant waarin de Duitse bezetters veelal geprezen werden waarna de krant na de bevrijding in 1945 een verschijningsverbod kreeg tot 1949. Daarna werd het de krant met de hoogste oplage van Nederland en kende het een sterk nationalistisch karakter.³² In het artikel uit *De Telegraaf* haar zorgen over zowel het geweld in het voetbal als ook de financiële belangen die spelen in het voetbal, een thema dat overigens nog belangrijker wordt na het succes van het Nederlands elftal. De journalist vraagt zich af: 'wat kunnen wij doen om het huidige moderne voetbal met zijn grote financiële belangen de plaats terug te geven waarop het recht heeft: voetbal als volksport nummer één en niet als een verplaatsing van oorlog naar de voetbalvelden?' Daarnaast stelt *De Telegraaf* nog een probleem over voetbal in Nederland centraal: 'Als voetbal gebaseerd op techniek, raffinement en finesse, verdwijnt, dan zal ook de echte liefhebber van de wedstrijd velden verdwijnen en dan blijft alleen over het brute, rauwe defensieve voetbal, zoals we dat nu kennen. Italië is hier een schoolvoorbeeld van.'³³ Deze mening over voetbal is alom aanwezig bij de kranten in deze periode. De successen van Ajax worden dan ook extra gewaardeerd omdat dit succes gebaseerd is op juist de kenmerken waarvan de kranten bang zijn dat die verdwijnen: techniek en raffinement.

In Amsterdam was men trots op Ajax. Zo werd in oktober 1969 in *De Tijd* wederom gerefereerd naar de Ajax-school die ditmaal zichtbaar was bij Vitesse, een voetbalclub op dat moment uitkomend in de tweede divisie. Zij voetbalden in de beker tegen de Amsterdamse tweededivisieclub Blauw Wit. In het artikel wordt gesteld dat de coach van Vitesse, Cor Brom, de Ajax-school introduceerde bij Vitesse, aangezien hij voorheen verbonden was aan Ajax.³⁴ Deze Amsterdamse trots op Ajax en de verspreiding van de "Ajax-school" door de rest van Nederland is goed terug te zien als we kijken naar de zoekresultaten op Delpher. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat de meerderheid van deze artikelen afkomstig zijn uit Amsterdamse kranten, met name *De Tijd*, maar dat deze wel telkens door andere journalisten werden geschreven. (zie figuur 1 en 2)

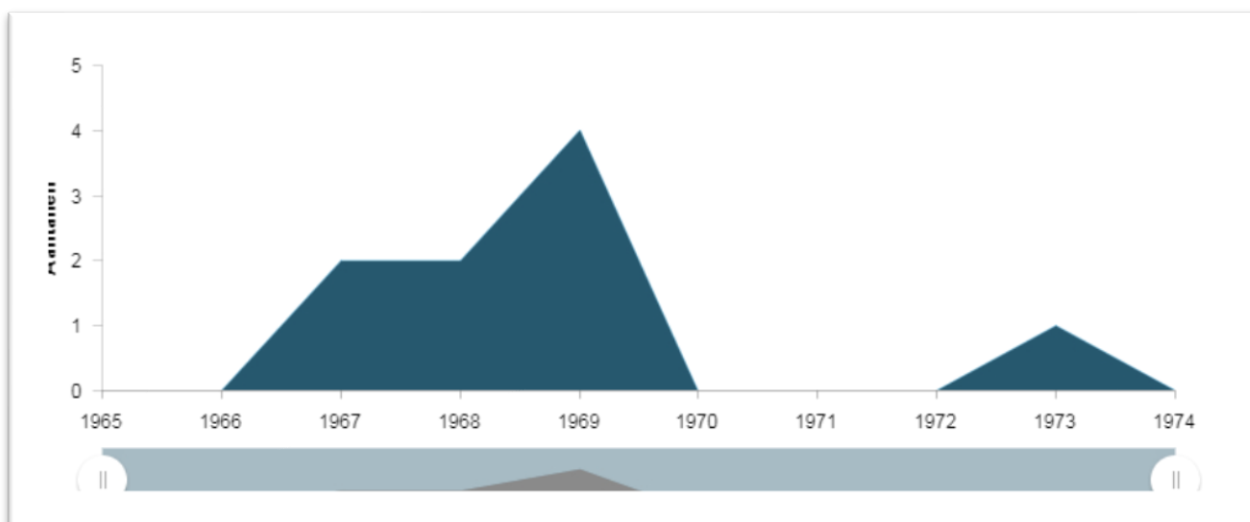
³² Na de oorlog zou *De Telegraaf* in de Nederlandse krantenwereld zich profileren met het voeren van politieke campagnes op de redactionele pagina's, bijvoorbeeld door de verkettering van tegencultuur en nieuwe sociale bewegingen in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw.

³³ Herman Belinfante, 'Voetbal-Veld: Slagveld', *De Telegraaf* (17 augustus 1968).

³⁴ Jan Blijboom, 'Vitesse volgt Ajax-school', *De Tijd* (20 oktober 1969).

Figuur 1: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen "Ajax school" of Ajaxschool of Ajax-school met het aantal hits per jaar

Figuur 2: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen "Ajax school" of Ajaxschool of Ajax-school bij de krant *De Tijd* met het aantal hits per jaar

De populariteit van Ajax kenmerkt zich ook door de aandacht die kwaliteitskranten gaan besteden aan Ajax. Waar voorheen korte rubriek volstond met uitslagen en korte verslagen wordt er steeds meer aandacht aan Ajax gegeven. Zo wordt in het *Algemeen Handelsblad* stilgestaan bij de wedstrijd van Ajax tegen Feyenoord en zijn er twee zaken die in deze context opvallen binnen het artikel. Het *Algemeen Handelsblad* was een in 1828 opgerichte krant, waarbij de nadruk lag op het publiceren van handelsinformatie. Dit (rechts)liberale karakter heeft het altijd behouden, ook wanneer het over politiek schreef of cultuur en was ten tijde van de oorlog een van de belangrijkste criticasters van de Duitse bezetters. Op 1 oktober 1970 fuseerde de krant met de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en ging het verder als het *NRC Handelsblad*. In het hier behandelde artikel schrijft de krant dat voetbal enerzijds een sport aan het worden is waar men graag mee 'gezien wordt' als bekende Nederlander

en anderzijds hoe de journalistiek zelf over het voetbal denkt. Het artikel werd opgesteld door de sportredactie in plaats van door één journalist en schreef: 'Met name de VIP's hebben zich geducht geweed in de strijd om de logeplaatsen, waarschijnlijk in de veronderstelling dat zij zonder een kaartje Ajax – Feyenoord op zak niet langer tot de Zeer Belangrijke Personen hier te lande kunnen worden gerekend. Zelfs op de burelen van het Algemeen Handelsblad wordt over Ajax – Feijenoord gepraat.' Opvallend hier is dat de wedstrijd blijkbaar dusdanig groot is dat voor bekende Nederlanders het van cruciaal belang is aanwezig te zijn bij de wedstrijd, wat duidt op een enorm toegenomen populariteit van voetbal. Anderzijds valt de dedain op waarmee het liberale en nogal elitaire *Algemeen Handelsblad* schrijft over de wedstrijd en de verassing dat het 'zelfs op de burelen van het Algemeen Handelsblad' over deze wedstrijd gaat. Verrassender nog wel is dat er door alle leden van de redactie een voorspelling van de kampioen van het eredivisieseizoen 1968/69 is gedaan, al moet gezegd worden dat een aantal leden geen voorspelling wil doen omdat ze niets van voetbal weten. Het feit dat ze deze voorspelling doen en er bij hen zelfs over gepraat wordt, geeft aan dat voetbal steeds meer gaat leven bij de meer elitaire kranten, aangezien ze nu een sportredactie hebben met een sportpagina, maar hierbij dient gezegd te worden dat dit wel de rubriek is met de minste pagina's.³⁵

De gedachte dat het *Algemeen Handelsblad* een jaar later voetbal nog steeds als een volkssport ziet komt naar voren wanneer zij bericht over de Europa Cup I-finale tussen Ajax en AC Milan in 1969. Ten eerste is het zichtbaar aan de aandacht en plaats die voetbal krijgt. Zo krijgt deze belangrijkste wedstrijd voor het Nederlandse voetbal tot dusverre minder ruimte in de krant dan de hockeywedstrijd tussen West-Duitsland en Nederland. Ten tweede valt de keuze van de titel van het artikel op: 'Johan Crujff antwoordt internationaal: Fifty-Fifty'. Met geen woord wordt gerept over hoe knap het is dat Ajax in de finale staat of hoe goed Crujff is; wel dat Crujff Engels spreekt. In het artikel wordt duidelijk dat het spreken van de Engelse taal, vermoedelijk omdat hij een voetballer is, als bijzonder gezien wordt. Daarnaast wordt in het artikel niet gesproken over de mogelijk tactiek of kansen van Ajax in de wedstrijd, wel wordt gesproken over het veld dat er prachtig bij ligt, er afscheid genomen werd van echtgenotes en andere bekenden door de Ajax-spelers en, mogelijk niet geheel verassend voor een handelsblad, dat de ticketprijzen relatief laag liggen in vergelijking met de prijzen van tickets in Nederland. Daarnaast wordt het spelletje nog even uitgelegd: 'twee bedrijven van vijfenveertig minuten, met een eventuele verlenging van een half uur, waarna bij een gelijke stand de finale opnieuw volledig wordt gespeeld, komende vrijdag in hetzelfde stadion te Madrid'.³⁶

Verder is te zien dat kranten de Nederlandse eredivisie belangrijker vinden dan de Europa Cup en dat stellen zij dat voetballers en het publiek dit ook vinden. Belangrijk is te weten dat de eredivisie pas in 1956 werd opgericht. Hiervoor waren het lokale competities waarbij de winnaars van deze lokale

³⁵ Sportredactie, 'Als Ajax zondag niet wint, wint Feijenoord zeker niet', *Algemeen Handelsblad* (12 januari 1968).

³⁶ S. IJdema, 'Johan Crujff antwoordt internationaal: Fifty-fifty', *Algemeen Handelsblad* (27 mei 1969).

competities het onderling tegen elkaar opnemen in de kampioenscompetitie om de landskampioen te bepalen. Na de oprichting van de eredivisie gingen Nederlandse clubs ook deel nemen aan Europese competities.³⁷ Hoewel Ajax hier geregeld in participeerde als Nederlands kampioen of bekerwinnaar, speelde dit nog niet heel erg bij het publiek. In 1968 stond Ajax in één week tegenover zowel haar nationale rivaal Feyenoord als het internationaal zeer succesvolle en gerenommeerde Real Madrid. De kop van het artikel in het Amsterdamse *Algemeen Handelsblad* luidde: 'Als Ajax zondag niet wint, wint Feyenoord zeker niet'. In dit artikel wordt geconstateerd dat '[...]er voor de worsteling Ajax-Feyenoord van komende zondag in het Olympisch Stadion een nog grotere belangstelling dan voor Ajax – Real Madrid' bestaat.³⁸ Volgens de krant is voor de fans de nationale competitie belangrijker dan het fameuze Real Madrid. Er wordt verder ook geen analyse gemaakt van de wedstrijd, maar wel gaat het over Sjaak Swarts opa, dat Ajax eerder was met het reserveren van een trainingsoord dan AC Milan en tot slot hoe de internationale media tegen Ajax aankijken. De gekozen woorden van het *Algemeen Handelsblad* zijn hier opvallend te noemen: 'In die Italiaanse pers wordt namelijk helemaal niet zo luchthartig over Ajax geschreven. Opvallend is daarbij dat de Italiaanse verslaggevers niet breed uitweiden over de kwaliteiten van Johan Crujff, maar in Henk Groot de sleutelfiguur zien en hem vergelijken met klassespelers als Bobby Charlton en Luis Suarez.'³⁹

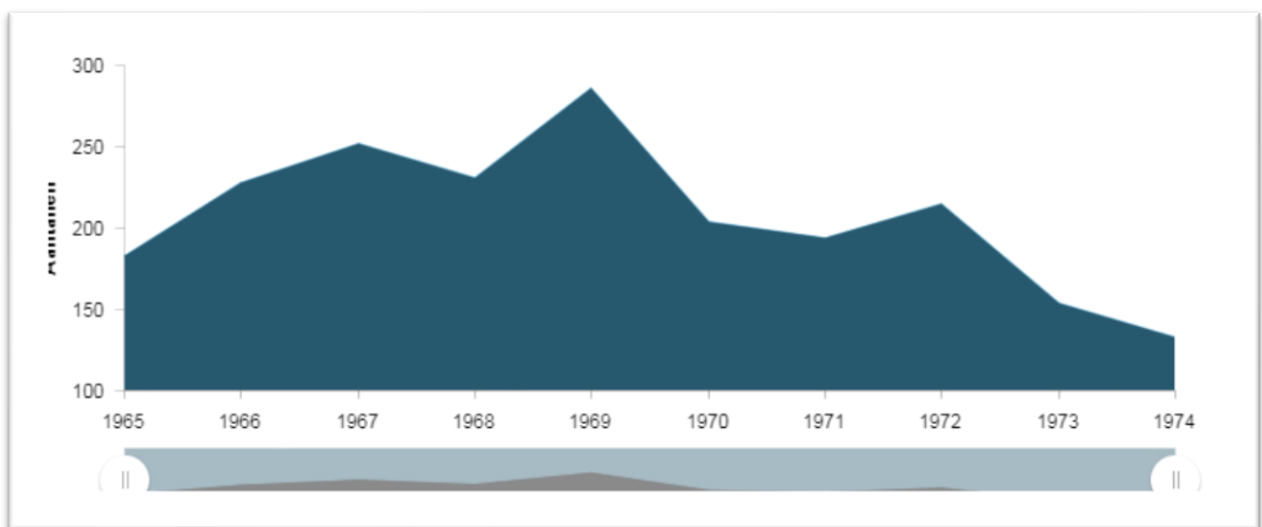
Interessant is ook de dat Ajax als synoniem van Amsterdam wordt beschouwd. Zo waren de duels om het kampioenschap niet alleen wedstrijden tussen clubs, maar ook tussen steden of regio's. De 'strijd der regio's' was nog altijd merkbaar in de kranten in de jaren zestig. Wie Ajax zei, zei ook Amsterdam. Dit kwam op twee manieren naar voren. Enerzijds de vereenzelviging van Amsterdam met Ajax en anderzijds dat regionale kranten Ajax als Amsterdammers wegzetten. Hierbij overlappen identiteiten uiteraard elkaar, iemand hoeft niet uitsluitend Amsterdams te zijn maar kan ook Amsterdams en Nederlands zijn of bijvoorbeeld zelfs Amsterdams, Hollands en Nederlands. Het is wel zo dat de nadruk die gelegd wordt op een identiteit kan verschuiven. Dit wordt duidelijk door een artikel in de Amsterdamse communistische krant *De Waarheid* waarin wordt stilgestaan bij de relatie tussen Ajax en Amsterdam. *De Waarheid* is een krant die was opgezet door de Communistische Partij Nederland. Toen zij in 1940 verbannen werden tijdens de Tweede Wereldoorlog richtten zij deze krant op. De insteek van de krant is antikapitalistisch. Het hoofdkantoor stond in Amsterdam en de krant kreeg veel kritiek te verduren nadat communisten in een slecht daglicht kwamen te staan door de koude oorlog. In dit artikel van 30 april 1968 gaat het over de Ajax-posters, welke de eerste posters in de Amsterdamse Trams waren. *De Waarheid* en geïnterviewde tramreizigers stelden: 'het was al die

³⁷ De Europa Cup 1, waar de kampioenen van Europese landen tegen elkaar moesten spelen in een toernooi, en aan de Europa Cup 2, waarin de nationale bekerwinnaars van Europese landen het tegen elkaar opnemen en de UEFA cup.

³⁸ Sportredactie, 'Als Ajax zondag niet wint, wint Feyenoord zeker niet', *Algemeen Handelsblad* (12 januari 1968).

³⁹ D. Ariese, 'Groot op zelfde hoogte als Charlton en Suarez', *Algemeen Handelsblad* (27 mei 1969).

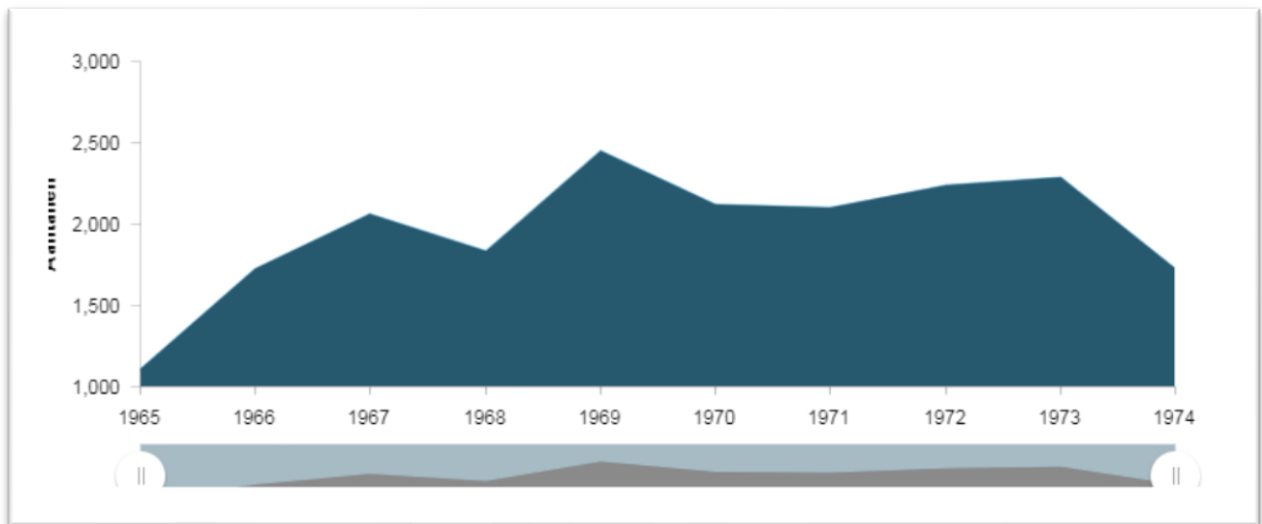
tijd niet louter en alleen een sportieve aangelegenheid; de kaartjes hoorden bij de tram, hoorden bij Amsterdam.⁴⁰ Anderzijds wordt door lokale kranten van buiten Amsterdam Ajax vaak omschreven als ‘Amsterdammers’. Wanneer Ajax internationaal succes begint te boeken benadrukken kranten in het algemeen niet meer het regionale aspect van de club. Zo geeft M. van Vlijmen, secretaris van de stichting Amsterdam City, in een interview in *Het Parool* op 19 juni 1974 aan dat Ajax meer is geworden dan een regionale club maar dat het haar regionale wortelen heeft behouden: “De hele wereld kent Amsterdam. Ze kennen Ajax.” *Het Parool* is een sociaaldemocratische krant die opgericht is in de Tweede Wereldoorlog. Op Delpher geven de zoekresultaten ook een duidelijk beeld. Een andere observatie volgt door de kijken naar de grafieken is dat Ajax steeds minder als Amsterdam gezien worden en meer als een nationaal instituut.⁴¹ Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat er uiteraard meer voetbal in Amsterdam was dan alleen Ajax. (zie figuur 3 en 4) Deze grafieken geven duidelijk weer dat Ajax een onderwerp was dat leefde onder de bevolking, dat Ajax populairder was geworden dan ooit tevoren en daarnaast dat het imago van Ajax als een regionale club steeds minder draagkracht kreeg.

Figuur 3: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen Amsterdammers en Voetbal met het aantal hits per jaar

⁴⁰ Auteur onbekend, ‘Rood-wit uit de tram’, *De Waarheid* (30 april 1968).

⁴¹ Auteur onbekend, ‘Huiswerk terug’, *Het Parool* (19 juni 1974).

Figuur 4: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen Ajax en voetbal met het aantal hits per jaar

1970 – 1973: Ajax verovert Europa: de meest perfecte voetbalmachine van Europa

De dominantie van Ajax continueerde in de beginjaren zeventig; het werd nationaal kampioen in 1970, '72 en '73, won de nationale beker in '70, '71 en '72 en won van '71 tot en met '73 driemaal de Europa Cup I. De manier waarop kranten schreven over Ajax en voetbal in het algemeen veranderde in deze periode ook sterk. Opvallende ontwikkelingen die waarneembaar zijn in de kranten zijn: (1) De Europa Cup I wordt belangrijker dan de Eredivisie (2) Nederlandse pers adoreert Ajax en internationale erkenning wordt groter (3) Ajax vormt een contrast met Feyenoord (4) Totaalvoetbal gaat heersen (5) Ajax-school wordt populair in de regio

Vanaf 1971 wordt duidelijk dat het Europees voetbal en succes belangrijker zijn dan de Eredivisie. Ajax staat voor de tweede keer in de finale van de Europa Cup 1, nadat het in 1969 verloren had van AC Milan en in 1970 de Europa Cup I gewonnen werd door Feyenoord. De katholieke krant *De Tijd* stond voorafgaand aan de wedstrijd stil bij het feit dat Ajax vijf dagen voor deze wedstrijd verloren had van Feyenoord in de competitie en of dit verlies van invloed zou zijn op de Europese finalewedstrijd. Journalist Maarten de Vos stelt in dit artikel de vraag centraal of het verlies van Ajax ervoor zorgt dat het aangeslagen is of wraakgevoelens heeft als 'vernederende' en laat deze vraag beantwoorden door de aanvoerder van Ajax, de Joegoslavische Velibor Vasavic: "Een Nederlandse beker is mooi. En een kampioenschap ook. En een dubbel is héél mooi. Maar dat alles valt bij een topvoetballer in het niet, bij de kans de Europa Cup te pakken. Dat is de absolute top. Dat is internationaal. Dat is voor voetballers wat de Nobelprijs voor schrijvers is." In de rest van het artikel wordt duidelijk gemaakt dat het verlies tegen het Feyenoord 'geweld van (...) van Hanegem, Laseroms, Israel en Romeijn geduld' werd. Het is duidelijk dat Ajax, ondanks het verlies, als superieur aan

Feyenoord wordt gezien door de kranten, ondanks het feit dat Feyenoord de houder van de Europa Cup I is. Dit komt onder andere doordat Feyenoord en Ajax als een conflict van twee speelstijlen wordt gepresenteerd, waarbij Ajax als moreel superieur beschouwd wordt door de onderzochte kranten.⁴² Feyenoord heeft hard, fysiek spel nodig om wedstrijden te winnen, terwijl Ajax geportretteerd wordt als een team dat op basis van techniek en tactiek wint. Daarnaast wordt Ajax ook als beter gezien omdat zij nu in de Europese finale staan en Feyenoord eigenlijk maar een bijzaak was; de focus ligt op de belangrijkste Europese finale. Volgens Maarten de Vos wordt Ajax inmiddels beschouwd als Europese top en zowel Vasavic als De Vos stellen in het artikel dat Europese prijzen de enige prijzen zijn die nog echt tellen. Ook wordt de ervaring van het verlies in voorgaande jaren gezien als positief aangezien nu alle fouten opgelost zouden moeten zijn op voetballend vlak. Tot slot sloot Vasavic af met de woorden dat “wij [mensen, in dit geval worden zowel de voetballers als fans bedoeld] zijn toch ook weer zo blij, als we een finale winnen.”⁴³ Het grootste contrast werd echter geformuleerd door Amsterdamse kranten. Zo zette Maarten de Vos in *De Tijd* Feyenoord in 1971 neer als een club die om bepaalde redenen niet tot succes weet te komen. In dit geval was Feyenoord een club die speelt ‘via de specifieke stijl van een aantal spelbepalers.’ Ajax daarentegen wordt weg gezet als ‘snel, vindingrijk en modern’ en ‘via tempo en ideeënrijk voetbal van de hele ploeg’. Dat Ajax als een hechte eenheid gepresenteerd wordt en daar het succes uit voort komt is een thema dat gekoppeld wordt aan de al bestaande speelstijl.⁴⁴

Deze trend verspreidt langzaam over regio's buiten de Randstad waaronder het *Nieuwsblad van het Noorden*, dat op vijf maart 1973 een verslag plaatst over de door Ajax met 2-1 gewonnen wedstrijd tegen Feyenoord. Het *Nieuwsblad van het Noorden* was een Groninger krant opgericht in 1888 die bestond tot 2002 en was gericht op Noord-Nederland. In dit artikel schreef journalist Frits Abrahams: ‘Terwijl sterspeler Willem van Hanegem mompelend verwijten maakte aan het adres van zijn medespelers, staarden manager Guus Brox en coach Ernst Happel somber voor zich uit; gedisillustreerde, dodelijk vermoeide mannen die meer dan ooit tevoren beseften dat het tijdperk van Ajax’ hegemonie nog lang niet ten einde is. Veel pijnlijker dan de uiteindelijke nog meevallende verliescijfers (2-1) was het onbetwistbare kwaliteitsverschil dat aan de nederlaag ten grondslag lag. Feyenoord had niet per ongeluk verloren, integendeel, het was al na een kwartier bezweken voor een tegenstander die alle finesses van het voetbalspel volledig beheerst. Het klinkt wellicht wat overdreven, maar Ajax speelde zaterdagavond – zeker in de eerste helft – ideaal voetbal, zoals maar een paar elftallen in de wereld dat kunnen.’ Later in het artikel wordt specifiek stilgestaan

⁴² Rotterdamse kranten zijn hier niet in meegenomen, waardoor onbekend is of deze kranten Ajax ook als moreel superieur ten opzichte van Feyenoord afzetten.

⁴³ Maarten de Vos, ‘Europa Cup is in voetbal als een Nobel-prijs’, *De Tijd* (1 juni 1971).

⁴⁴ Maarten de Vos, ‘Nieuw licht op Ajax-Feyenoord na vertrek Michels en Kindvall’, *De Tijd* (8 november 1971).

bij de speelstijlen, waarover Ajaxcoach Kovacs meldde: 'Feyenoord speelt volgende bepaalde patronen zoals Engelse elftallen, Ajax heeft meer de Latijnse inslag. (...) het spel van Feyenoord is zonder vreugde, zonder fantasie.' De krant zelf schrijft: 'Ajax' spelopvatting en klasse mondde uit in een demonstratie van het zgn. "totale voetbal", waar de Amsterdammers tegenwoordig ook in het buitenland om geprezen worden. Het elftal van Ajax was een voortdurend bewegend en in elkaar schuivend geheel, een vloeiende eenheid die met gewone middelen niet af te stoppen is.'⁴⁵ De vraag die gesteld kan worden is of de pers interpretaties uit de voetbalwereld verspreidt of dat ze een zelfstandige rol hebben. Vele artikelen zijn echter opiniestukken van een beperkt aantal journalisten die veelal ook tegen de meningen ingaan die heersen in de voetbalwereld, waardoor de pers wel degelijk een belangrijke zelfstandige rol kent.

In een eerder artikel in het *Nieuwsblad van het Noorden*, van vijf september 1972, werd ook over de wedstrijden van Ajax buiten Nederland geschreven, maar hier speelde de krant louter de rol van doorgeefluik van de mening van Ajaxtrainer Kovacs. Voorafgaand aan de wedstrijd tegen het Argentijnse Independiente om de wereldbeker van 1972, waar de kampioen van Europa tegen de kampioen van Zuid-Amerika speelde om de titel kampioen van de wereld, omschreef Kovacs het voetbal in Latijns-Amerika: 'Latijns-Amerikaans voetbal is een jungle waarin alleen de sterksten enige kans van overleven hebben. (...) Dat is gewoon anders. Ik ben bij Ajax de man met de meeste ervaring met dit voetbal. De spelers kijken er een beetje vreemd tegenaan. Het is hier allemaal anders dan waar ook ter wereld. [...] Het Argentijnse voetbal is bijvoorbeeld weer anders dan het spel zoals Brazilië of Uruguay dat speelt. Uruguay probeert bij wijze van spreken met breedtespel de val in het doel te leggen. Argentinië voetbalt ook wel veelvuldig in de breedte, maar probeert op beslissende momenten toch in de diepte te exploderen. (...) Tegen de Schotten, Duitsers of Russen kun je een tactiek uitstippelen. Tegen Zuid Amerikanen eigenlijk niet. Die reageren vaak te impulsief en zijn daardoor soms erg gevaarlijk.'⁴⁶ Hiermee koppelt hij een bepaalde continentale identiteit aan een bepaalde voetbalstijl. In het stuk staat: 'afgezien van het feit dat de leiding van Ajax maar blijft benadrukken hoe slecht Feyenoord de zaak enkele jaren geleden heeft voorbereid, roept de ambiance van dit eerste treffen om de wereldbeker dezelfde herinneringen op als destijds in Lissabon, toen Feyenoord speltechnisch en moreel de ene opdonder na de andere kreeg en enkele het enkele weken later zowel binnen als buiten het veld veel en veel slimmer speelde.' Voorts stelt Ajaxtrainer Kovacs: 'Het blijft Latijns-Amerikaans voetbal.'

Het belang van Europa wordt ook evident door de manier waarop de Nederlandse kranten schrijven over de positieve artikelen uit buitenlandse kranten berichten over Ajax. Zo kunnen we op negen maart 1973 in de Amsterdamse *De Telegraaf* lezen dat alle Franse kranten vol stonden met

⁴⁵ Frits Abrahams, 'Ajax leest Feyenoord de les: 2-1', *Nieuwsblad van het Noorden* (5 maart 1973).

⁴⁶ Onze speciale verslaggever, 'Ajax leerde van Feyenoords fouten', *Nieuwsblad van het Noorden* (5 september 1972).

superlatieven over 'de onvergetelijke match' van woensdagavond, 7 maart 1973, waarin Ajax met 4-0 van Bayern Munchen had gewonnen in eerste wedstrijd van de kwartfinale van de Europa Cup I. 'Ajax is dankzij deze match [de 4-0 overwinning van Ajax op Bayern Munchen] praktisch kampioen van Europa. De Nederlanders spelen totaalvoetbal waar niemand tegen op gewassen is. Wat moet voorzitter van Praag een gelukkig man zijn. Hij bezit de meeste perfecte voetbalmachine van Europa... en de wereld.'⁴⁷ Ajax veroverde de gehele (inter-)nationale media met haar voetbal.

Na de 2-0 overwinning van Ajax op Panathinaikos Athene op twee juni 1971 in de finale van de Europa Cup I werd Ajax uitgebreid gehuldigd. Enkele dagen later werd de zakelijke kant van de overwinning 'gehuldigd.' De communistische krant *De Waarheid* deed daar verslag van en zag de Nederlandse Spoorwegen Ajax 'dank zeggen. Niet om de Cup. Welnee, maar wegens de extra treinen, de extra passagiers die Ajax de NS had bezorgd. De NS-vertegenwoordiger noemde het 'delen in uw voorspoed.' De felicitatie van Heineken was dat 'Ajax zon uitstekend geleid bedrijf was met onder meer een goed product en ook een goede winst.' De journalist, die omschreven wordt als 'een van onze verslaggevers', concludeert: 'Europacupvoetbal is inderdaad pure business' geworden. Tot slot wordt Crujff neergezet als iemand die profiteert van het moment, aangezien voetballers maar een korte carrière hebben en daarom financieel zo veel mogelijk willen verdienen 'want voetbalroem – en daarmee de waarde van de speler – vergaat oh zo snel.'⁴⁸ Hoewel hier het voorbeeld van een communistische krant is gebruikt, en daardoor van nature meer tegen het grootkapitaal is dan kranten met een andere ideologie, delen andere kranten op momenten de mening dat voetbal meer een business is geworden en daardoor aan charme verliest. Dit geeft daarnaast echter aan dat voetbalclubs, en Ajax in het bijzonder, nu zo groot zijn geworden dat kranten niet meer om te heen kunnen; ze zijn van een regionale interesse uitgegroeid naar club(s) met internationale allure.

Het succes van Ajax was enorm, en het ideaalvoetbal dat zij speelden kreeg een nieuwe term. De Ajax-school was begon meer de technische bagage om de nieuwe speelstijl te spelen te betekenen. De speelstijl die ontstaan was kwam totaalvoetbal te heten, en is net als de Ajax-school een uitgevonden traditie. Volgens Frits Abrahams, sportverslaggever bij het *Nieuwsblad van het Noorden*: 'Ajax spelopvatting en klasse mondde uit in een demonstratie van het zgn. "totale voetbal", waar de Amsterdammers tegenwoordig ook in het buitenland om geprezen worden. Het elftal van Ajax was een voortdurend bewegend en in elkaar schuivend geheel, een vloeiende eenheid die met gewone middelen niet af te stoppen is.'⁴⁹ Deze dominantie van de term totaalvoetbal in '73 kwam tot stand doordat Ajax een uitzonderlijke groep getalenteerde spelers, maar de identificatie van Ajax met totaalvoetbal bestaat echter pas vanaf 1972, toen de term werd geïntroduceerd.

⁴⁷ Onze sportcorrespondent, 'Franse pers: beste voetbalmachine van Europa en wereld', *De Telegraaf* (9 maart 1973).

⁴⁸ Een van onze verslaggevers, 'De bal is niet meer rond', *De Waarheid* (12 juni 1971).

⁴⁹ Frits Abrahams, 'Ajax leest Feyenoord de les: 2-1', *Nieuwsblad van het Noorden* (5 maart 1973).

Onder leiding van de nieuwe coach Stefan Kovacs won Ajax op 31 mei 1972 de Europa Cup I voor de tweede maal op rij, ditmaal werd in de finale met 2-0 gewonnen van het Italiaanse Internazionale. In de *Leeuwarder Courant* stelt de tevreden Ajax-trainer: 'Dit is het mooiste moment uit mijn trainersloopbaan. De triomf van het totaalvoetbal. Het is een triomf van het positieve, jonge voetbal op het negatieve spel van Inter. Dat is de grote waarde van deze wedstrijd. Het aanvallende voetbal heeft gezegevierd. Het catenaccio is ouderwets gebleken. Dat systeem heeft afgedaan.' Opvallend hierin is dat het totaalvoetbal als iets moderns en jongs wordt neergezet, ondanks dat het al zeven jaar in ontwikkeling is, maar op dat moment nog geen naam had. Daar komt nog een element bij. Piet Keizer zei over Kovacs: 'Zijn aandeel [Kovacs red.] wordt nogal eens onderschat. Waar natuurlijk bijkomt, dat we ons- zeker in het begin van het seizoen – hebben afgezet tegen Michels.' Dit contrast met Michels is interessant omdat hij vaak gezien wordt als de uitvinder van het totaalvoetbal, maar hier door de speler en krant neergezet wordt als de man die de basis legde, maar dat totaal voetbal komt door Kovacs.⁵⁰

Begin 1973 is de term 'totaalvoetbal' dusdanig bekend dat op acht maart het *Limburgs Dagblad* op de voorpagina een foto van een juichende Arie Haan ondertiteld met: 'Een kwartier totaal-voetbal van Ajax was voldoende om de Duitse kampioen Bayern München op een onoverbrugbare achterstand van 3 – 0 te zetten in het toernooi voor Europa Cup I. Arie Haan (tweemaal) en Gerrie Mühren zorgden voor de treffers. En vlak voor tijd zorgde Johan Crujff zelfs nog voor 4 – 0. De foto brengt de triomf en het leed in beeld: een juichende Arie Haan (na zijn eerste doelpunt) en de verslagen doelman Sepp Maier.'⁵¹ Op de sportpagina verderop in het *Limburgsch Dagblad*, een Limburgse krant gericht op de provincie, staat een uitgebreider artikel. Ook hier wordt de kop door 'totaalvoetbal' gedomineerd: 'Een kwartier totaal-voetbal van Ajax – Bayern-M. weggeveegd'. Bayern München wordt de 'gedoodverfde kandidaat voor de finale om de Europa Cup, de zogeheten grote bedreiger van Ajax' genoemd maar 'werd van het veld geveegd.' De verklaring van het *Limburgs Dagblad* ligt voor de hand: 'Het totaal-voetbal van Ajax heeft inmiddels bewezen lang houdbaar te zijn en Bayern heeft toch niet getoond de kwaliteit te bezitten hier iets tegenover te stellen. Er zal een ploeg met meer klasse dan Bayern moeten komen om Ajax de voet dwars te zetten.' In de wedstrijd zouden 'goals [...] uit de achterste linie moeten komen. Verdedigers werden aanvallers.' Waarbij Arie over zijn goal zei: "Een typisch Ajaxgoal hè, dat een middenvelder zo diep in het strafschoopgebied een fout van een keeper kan afstraffen."⁵² In het artikel ernaast legt Kovacs uit waarom de wedstrijd in het voordeel van Ajax uitviel. Volgens hem werd het verschil gemaakt op het middenveld. 'Beide groepen middenvelders hebben een grote dosis

⁵⁰ Auteur onbekend, 'Ajacieden eren Stefan Kovacs', *Leeuwarder Courant* (1 juni 1972).

⁵¹ Auteur onbekend, 'Bayern knock-out', *Limburgsch Dagblad* (8 maart 1973).

⁵² Onze speciale verslaggever, 'Een kwartier totaal-voetbal van Ajax Bayern-M. weggeveegd', *Limburgsch Dagblad* (8 maart 1973).

technische vaardigheid, maar onze mensen kunnen ook goals maken en dat kunnen ze bij Bayern niet.⁵³ Deze elementen werden eerder onder andere de Ajax-school genoemd in de jaren '65 – '70.⁵⁴

De dominantie van het totaalvoetbal ging een eigen leven leiden. In *De Waarheid* stond ruim een maand later, op 21 april 1973, na afloop van de gewonnen wedstrijd tegen Real Madrid in de halve finale van de Europa Cup I van 1973 stil bij een van de sterren, Sjaak Swart. Deze zei het volgende: 'Ik geloof niet dat het voetbal dat Ajax nu speelt in de nabije toekomst verbeterd kan worden. Michels heeft ons het spel geleerd, dat twee, drie jaar later wordt gespeeld.' In tegenstelling tot in 1972, wordt nu ineens Michels wél aangehaald als de uitvinder van wat nu het totaalvoetbal heet. Vervolgens gaat Swart door op de verspreiding ervan. 'Maar uit wat ik zo in het buitenland zie en hoor, begrijp ik, dat andere landen en andere clubs hard op weg zijn onze manier van voetballen over te nemen. Ajax speelt het totale voetbal. Een verdediger verdedigt en valt aan: een aanvaller valt aan en verdedigt.' Deze dominantie van totaalvoetbal in de voetbalwereld koppelt hij vervolgens weer aan Michels. 'Dat' is de grote verdienste van Michels geweest; ik zal hem dat altijd nageven. Hij heeft ons nieuwe trainingsmethodes geleerd; hij heeft nieuwe spelsystemen en –vormen ingevoerd. En als je dat allemaal ziet, dan kan het ook niet anders of de successen moeten komen. Die kunnen dan niet uitblijven.'⁵⁵

Na de tweede gewonnen halve-finalewedstrijd in de Europa Cup I van 1973 tegen Real Madrid staat het *Limburgs Dagblad* stil bij het succes van Ajax. Ajax won van Real Madrid waarbij 'de Amsterdammers hun macht afdoende gedemonstreerd' hebben. Een opsomming van de dominantie van Ajax, en waar deze uit voort komt, volgt: 'In feite is Real geconfronteerd met het totaalvoetbal van Ajax dat vooralsnog weergaloos is in Europa.' Real kon niet voorkomen dat 'Ajax-verdedigers alle vrijheid kregen die zij maar wilden en dat Ajax altijd wel een man meer vrij had staan dan Real wenste. (...) Ajax speelde duidelijk offensief en bond Real aan erg veel huiswerk. (...) Ajax temporeerde het spel professioneel met de gedachte, dat zolang het zelf aan de bal was Real niets kon ondernemen.' Of 'Real ging aan de ketting bij Ajax. Het Ajaxplan kreeg helemaal gestalte toen in de vijfde minuut van de tweede helft Gerrie Mühren kon scoren. (...) Een schitterende kans om Ajax' macht nog duidelijker uit te drukken kreeg Arnold Mühren toen Crujff de bal in de breedte langs drie verdedigers speelde en de jonge Mühren vrij kwam.' Opvallend is dat het artikel van de door Juventus gewonnen andere halve finale tegen Derby County evenveel woorden krijgt als de overwinning van Ajax zelf.⁵⁶

Voorafgaand aan de finale van 1973 stonden *De Waarheid* en *De Vrije Stem*, een Surinaamse krant die veelal kritisch was op de lokale politiek, stil bij de opponent van Ajax, Juventus. Deze club

⁵³ Onze speciale verslaggever, 'Af door zijdeur', *Limburgsch Dagblad* (8 maart 1973).

⁵⁴ Onze speciale verslaggever, 'Een kwartier totaal-voetbal van Ajax: Bayern-M. weggeveegd', *Limburgsch Dagblad* (8 maart 1973).

⁵⁵ Auteur onbekend, 'Ajax speelt "totaal" voetbal en wel het beste ter wereld', *De Waarheid* (21 april 1973).

⁵⁶ Sam de Jager, 'Finale: Ajax-juventus!', *Limburgsch Dagblad* (26 april 1973).

was net weer kampioen geworden van Italië en enkele van de spelers werden geïnterviewd over hun kansen tegen Ajax. Altafini, de Braziliaanse sterspeler van Juventus stelt dat 'Ajax 70 procent kans heeft de finale van het toernooi om de Europa Cup te winnen' Keeper Dino Zoff ziet de wedstrijd somber in en dan met name het totaalvoetbal. 'Het gevaar dreigt van alle kanten. Niet alleen voor Keizer en Crujff moeten we uitkijken. Ook de verdedigers weten wat aanvallen is. Maar onverslaanbaar is geen enkele ploeg.'⁵⁷

Het interessante is dat totaalvoetbal zich ook verspreidde naar andere clubs; andere teams proberen volgens zowel lokale als Amsterdamse kranten het totaalvoetbal te spelen. Zo stond in het Amsterdamse *De Tijd*, onder het kopje amateurvoetbal, een analyse van het voetbal van het Rotterdamse Zwart-Wit dat de trainer zijn speelstijl naar 'de eisen van de tijd aangepast [...], heeft]. In de richting gaand van het zogenaamde totaalvoetbal, dat ook kampioen Noordwijk tracht na te streven.' Dit werd niet door iedereen even goed opgepakt. 'De nieuwlichter Boekee (trainer Piet Boekee, red.) lijkt echter in Rotterdam tegen een muur te lopen. Zijn modernistische experimenten werden, hoewel redelijk welwillend ontvangen door de spelers, door de Rotterdamse voetbalpers meedogenloos gekraakt.' Het meeste interessante hier is dat volgens Amsterdamse kranten de Rotterdamse pers een hekel had aan het totaalvoetbal, mogelijk ingegeven door de strijd tussen Ajax en Feyenoord.⁵⁸ Dit is echter niet te bevestigen aan de hand van Delpher, waardoor de waarde van deze uitspraak alleen ligt in het feit dat lezers van deze krant het oppikten.

In de regio's buiten de randstad deed totaalvoetbal ook zijn intrede. In het *Nieuwsblad van het Noorden* stond een interview met voormalig GVAV-speler en toenmalige trainer van het Groningse Velocitas, Abel Alting. Hierin spreekt hij over zijn waardering voor het totaalvoetbal en dat dit meer omhelst dan alleen het 'voetballen': 'Niet alleen op tactisch-technisch gebied, maar ook op het mentale vlak. In zijn streven naar het totaal-voetbal à la Rinus Michels (zijn voorbeeld en oud-spelleraar bij de militairen) maakt Alting alles ondergeschikt aan het resultaat, behalve de attractie van het voetbalspel.' Hij zegt: 'In de hoofdklasse zullen we spelen als een basketbalt ploeg. Met zijn allen verdedigen, opbouwen en aanvallen. De mensen op de tribunes kunnen er voor gaan zitten. We zullen ze niet teleurstellen.' Opvallend is het enthousiasme van de journalist hier en de introductie van het totaalvoetbal in Groningen. Niet alleen de trainer komt enthousiast over, het verslag van de journalist is niet bepaald een neutrale constatering van feiten. Er lijkt oprecht enthousiasme te zijn dat het idee van totaal voetbal geïntroduceerd wordt in de Groninger regio.⁵⁹ Daarnaast is dit ook een interessant geval van *cultural transfer*, waarbij basketbaltactieken geïntroduceerd worden in het voetbal en

⁵⁷ Auteur onbekend, 'Altafini: Ajax heeft 70 procent kans op de cup', *De Vrije Stem* (29 mei 1973); Auteur onbekend, 'Altafini: Wij hebben niets te verliezen', *De waarheid* (28 mei 1973).

⁵⁸ Cor Snel, 'Quick Boys waagt even weinig als Zwart-Wit', *De Tijd*, (24 september 1973).

⁵⁹ Henk Hielkema, 'Abel Alting: We gaan spelen als basketballers', *Nieuwsblad van het Noorden* (15 augustus 1974).

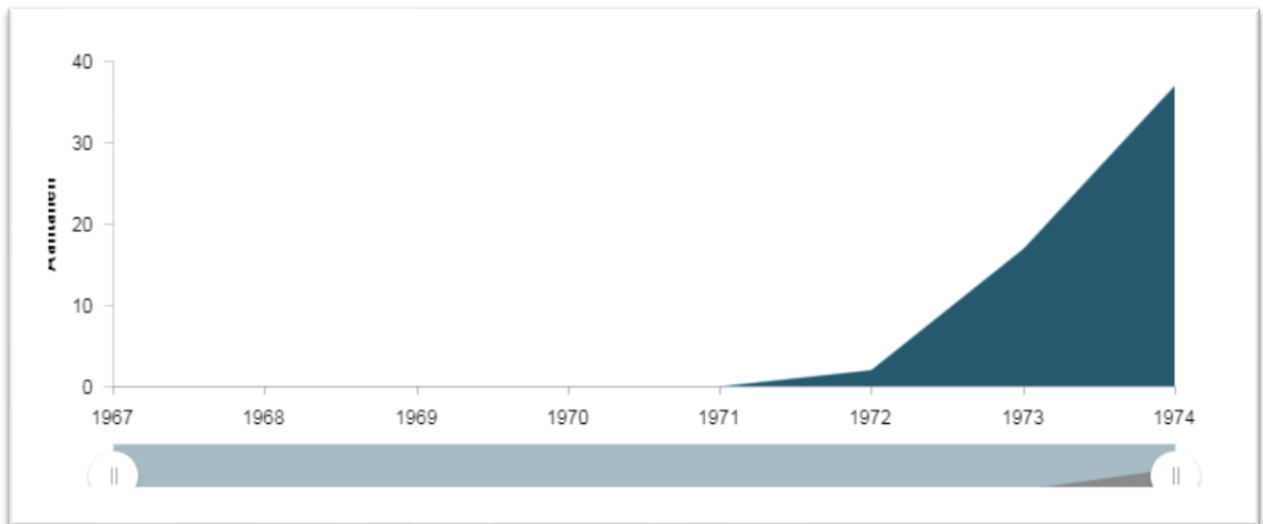
dienen als interpretatie. Deze link tussen basketbal en totaalvoetbal is overigens niet terug te vinden in andere artikelen, dus binnen de geschreven pers is dit niet een thema dat speelt.

In het Rotterdamse *NRC Handelsblad*, na de fusie tussen *NRC* en *Algemeen Handelsblad* nog steeds een liberale krant, wordt gesproken over de buitenlandse waardering en erkenning van het totaalvoetbal. Nadat Twente in een oefenwedstrijd van het befaamde Engelse Ipswich Town gewonnen had sprak de Engelse manager met deze krant. Hierin kwalificeerde hij het spel van Twente als totaalvoetbal. Volgens het *NRC* 'terecht, want daar waar Ajax in vooringing, hebben ook de Twentenaren hun eerste schreden gezet.'⁶⁰ Het lijkt erop alsof de buitenlandse clubs, dan wel media, het totaalvoetbal niet alleen aan Ajax toeschrijven, maar ook aan Nederland. Het totaalvoetbal wordt gezien als een onverslaanbare speelstijl, dus wanneer een Nederlandse club een onverwacht succes boekt, komt dit door het totaalvoetbal. Een ander voetbalclub is de Graafschap uit Doetinchem. Ook van hen werd het spel als totaalvoetbal omschreven. 'Dat totaalvoetbal was Wageningen duidelijk te veel. [...] Tegenover die overmacht aan techniek en inzet kon Wageningen maar weinig stellen'.⁶¹

Hier is sprake van *cultural transfer* wat aangeeft dat deze term populair was onder zowel kranten als bij voetbalclubs. Hoewel deze term normaliter gebruikt wordt om culturele kenmerken die transnationaal gaan te omschrijven, is de basis van de theorie het idee dat de kern invloed uitoefent op de periferie en vice versa, waarbij ideeën zoals die bestaan in de kern aangepast en herdacht worden door de periferie, met behoud van het origineel. Wat het totaalvoetbal van Ajax succesvol maakte was dat het een surplus aan techniek, tactisch vermogen en conditie bezat om tegenstanders de volledige wil op te leggen, en dit was veelal afwezig bij teams waar het totaalvoetbal is terecht gekomen. Clubs als De Graafschap of Twente bezitten veelal niet over een surplus van deze elementen ten opzichte van andere tegenstanders, zeker niet ten opzichte van Ajax. Desalniettemin is het idee van totaalvoetbal, verdedigers die aanvallen en aanvallers die verdedigen, in ieder geval in de kranten, van dusdanige allure en status dat het label op succesvol aanvallend voetbal wordt gedrukt. Het beste voorbeeld van de groeiende interesse en verspreiding van totaalvoetbal kunnen we zien in de kranten, en hoeveel zoekresultaten dit oplevert; kranten lopen ineens weg met de term en Ajax was het rolmodel. (zie figuur 5)

⁶⁰ Bob van Willigen, 'BBC stelt Twente ten voorbeeld in analyse', *NRC Handelsblad* (29 november 1973).

⁶¹ Eddy Poelman, 'Deijkers bewijst De Vissers gelijk', *De Tijd* (4 juni 1973).

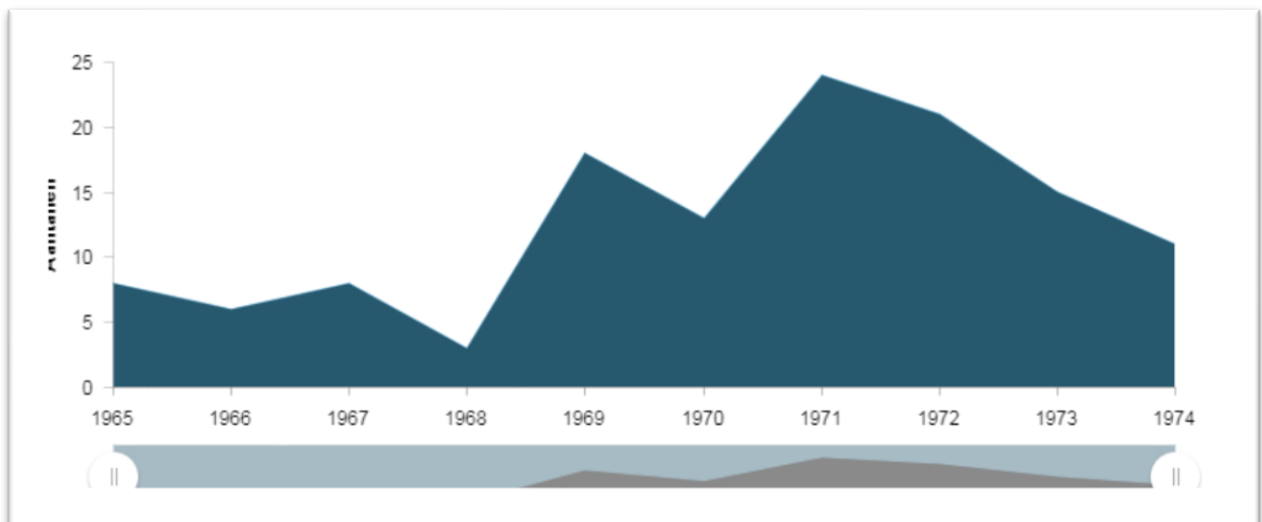

Figuur 5: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen totaalvoetbal of totaal voetbal of totaal-voetbal met het aantal hits per jaar

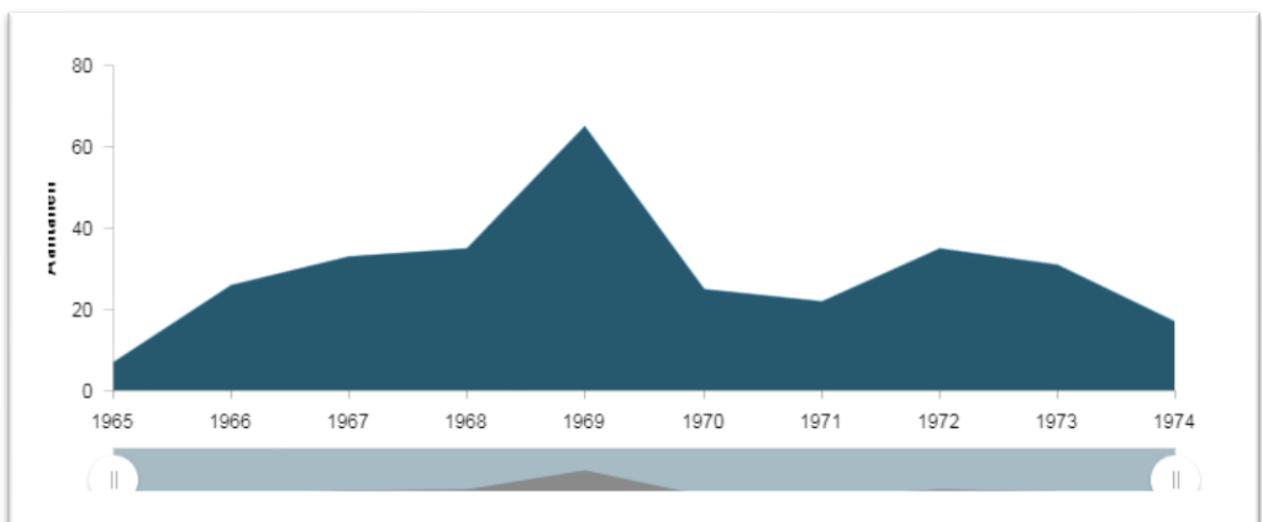
Ook wat betreft de Ajax-school is er sprake van *cultural transfer* bij de verslaggeving in de kranten. De term 'Ajax-school', en er zijn andere vergelijkbare termen die op dezelfde wijze zich verspreiden, werd pas na '68 populair in kranten buiten Amsterdam, terwijl de term 'Ajax-School' door kranten uit Amsterdam juist na '69 nauwelijks nog gebruikt wordt. Strikt gesproken is er een vorm van *cultural transfer* aanwezig omdat de Ajax-school vanuit de kern, Ajax, door de periferie, andere voetbalclubs door het land, werd geadapteerd volgens de kranten. Hierbij krijgt de Ajax-school echter een iets andere invulling doordat de clubs waar de Ajax-school terechtkomt, dan wel via een door Ajax opgeleide speler, dan wel als speelstijl, niet beschikken over voldoende goede spelers om het Ajax-voetbal te spelen. Telkens wordt er dus een nieuwe dimensie gegeven aan het Ajax-voetbal. Zo zullen we zien dat de Ajax-school minder populair wordt na verloop van tijd. Enerzijds doordat andere teams hun eigen draai hebben gegeven aan de Ajax-school, en anderzijds doordat de Ajax-school in 1974 negatief belicht wordt door diverse kranten.

Het gebruik van de term Ajax-school door kranten kan het idee van *cultural transfer* bevestigen of ontcrachten door te kijken naar de niet-Randstedelijke regionale kranten. Wanneer we naar de regio's buiten de Randstad kijken zijn er zeven steden waar populaire regionale kranten zijn en die daarnaast toegankelijk zijn op Delpher: Groningen, Leeuwarden, Maastricht, Enschede, 's Hertogenbosch, Zwolle en Arnhem. Deze keuze bepaalt uiteraard ook de uitkomsten van het onderzoek. Wanneer immers gekeken zou worden naar kranten uit bijvoorbeeld Rotterdam zou dit vermoedelijk andere resultaten opleveren. In de vorige paragrafen kwam echter al naar voren dat provinciale kranten rapporteren over dezelfde en voor de continuïteit van het onderzoek is daarom gekozen om het bij deze steden te houden, aangezien de kranten uit deze regio's ook doorzoekbaar zijn op Delpher. Niet alleen werd het totaalvoetbal herkent in de regio, ook de bewondering voor en

populariteit van Ajax in regionale- en provinciale kranten nam toe, al kan dat wederom niet voor Rotterdamse kranten bevestigd worden. Daarnaast werd ook de 'Ajaxschool' populair buiten de Randstad. Voorheen rapporteerde vrijwel uitsluitend *De Tijd* over de Ajaxschool, maar provinciale kranten gebruiken nu ook de term Ajaxschool. Waar eerder duidelijk was dat de term Ajax-school ook buiten de krant *De Tijd* gebruikt ging worden, geeft het filteren op regio een nog beter inzicht wat betreft zoekresultaten op *Delpher*. (zie figuur 6, 7 en 8)

Figuur 6: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen "Ajax school" of Ajaxschool of Ajax-school voor kranten uitgegeven in Groningen, Leeuwarden, Maastricht, Enschede, 's Hertogenbosch, Zwolle en Arnhem met het aantal hits per jaar

Figuur 7: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen Ajax School voor kranten uitgegeven in Amsterdam met het aantal hits per jaar

Ten voorbeeld van de verspreiding van de term Ajax-school stond er op 17 april 1972 een artikel in *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche Eilanden*, een krant gericht op de

Nederlandse Caribische eilanden, van de door Ajax met 5-1 gewonnen wedstrijd tegen Feyenoord de dag tevoren, waarbij het gaat over de magie van Cruyff en hoe de Ajaxschool 'zoveel kracht' uitstraalt.⁶² In oktober 1973 schreef zelfs het Rotterdamse *NRC Handelsblad*, die normaliter minder schrijven over Ajax, over de Ajax-school: 'Ook Cor Brom kan gezien worden als een leerling van de zogeheten Ajax-school. Bijna iedereen van deze afkomst slaagt in de voetballerij. Toeval? [...] Brom: "Het is in ieder geval zo dat men bij een club als Ajax enorme ervaring opdoet, vooral door het vaak werken op internationaal niveau.'⁶³

Naast het feit dat regionale kranten de term overnemen, geven zij er vaak ook een eigen draai aan. Op 25 april 1973 staat er een groot interview met Gerrie Mühren, speler van Ajax, in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Hierin wordt hij als belangrijkste spil van Ajax omschreven en dat juist zijn stille en onopvallende manier van spelen enorm wordt geprezen. 'De speelwijze van Mühren is er ook naar. Hij put zich uit om overal aanwezig te zijn en de lijnen in het Ajax-spel strak in handen te houden. Hij voelt dat als zijn verantwoordelijkheid, maar gaat er niet onder gebukt dat het spel van Ajax wordt vereenzelvigd met de ster-kwaliteiten van een Cruyff of een Keizer "Wie Ajax zegt, zegt Cruyff en Keizer, maar er is voor hen toch een aantal mensen in het veld aan het werk dat hun karakter in dienst stelt van het geheel van de ploeg, ik heb daar vrede mee. Ik wil wel waterdrager zijn."⁶⁴ Een verkort artikel hiervan stond ook in de *Leeuwarder Courant*.⁶⁵ Hoewel het een Ajax-speler is die dit stelt is de keuze van de Noordelijke kranten om juist dit, de mentaliteit van jezelf wegcijferen en waterdrager zijn, te belichten een voorbeeld van de adaptatie van de Ajax-school is journalistiek opzicht.

Ook stond het *Nieuwsblad van het Noorden* stil bij het Nederlands elftal, al lag hierin ook de focus op Ajax, in dit geval de voormalig coach Rinus Michels; die volgens de krant de reden voor het Oranjesucces is: 'De architect van het Nederlandse voetbalsucces heet in feite Rinus Michels. Er liepen gisteren in het Olympisch Stadion zeven jongens rond die door zijn vakkundige handen bij Ajax zijn 'gekneed' tot grote voetballers: Suurbier, Krol, Hulshoff, Neeskens, Haan, Mühren en Cruyff. Alleen Rep kan niet helemaal op Michels conto worden bijgeschreven. Het lijkt dan ook geen toeval dat juist Rep nog altijd niet het niveau van zijn clubmakers heeft bereikt.' Tegelijkertijd wordt Feyenoord benoemt, ter contrast met Ajax. 'Voor Feyenoord moet het een nogal bittere pil zijn dat het geen aandeel mocht hebben in de Nederlandse triomf. De Feyenoorders (en ook PSV'ers) moesten wijken voor de Ajax-school. En terecht: [bondscoach] Fadrhonc had eindelijk op de goede 'paarden' gewed.

⁶² Auteur onbekend, 'Ajax ontluistert Feyenoord: 5-1', *Amigoe di Curacao* (17 april 1972).

⁶³ J. de Jonge, 'Limburgs minderwaardigheidscomplex inmiddels verdwenen', *NRC Handelsblad* (6 oktober 1973).

⁶⁴ Auteur onbekend, 'Gerrie Mühren: Verdedigend spelen ligt me niet zo', *Nieuwsblad van het Noorden* 25 april 1973).

⁶⁵ Auteur onbekend, 'Muehren speelt met shirt over broek om op te vallen', *Leeuwarder Courant* (24 april 1973).

De prestatie van het Nederlands elftal als eenheid staat niet ter discussie. Wat men gisteren te zien kreeg was een ouderwets Ajax, aangevuld met enkele 'gastarbeiders'⁶⁶

Twee dagen later stond in het *Nieuwsblad van het Noorden* een ingezonden brief van R. Huizenga uit Kollum. 'Ruim een maand geleden [...] dat het Nederlands elftal zich kwalificeerde voor München. Met stijgende verbazing heb ik de dag erna het verslag in deze krant over de wedstrijd Nederland- België gelezen. [...] Het zal de geachte sportredactie misschien zijn ontgaan, maar de Feyenoord internationals waren op dat moment allen geblesseerd. Anders had trainer Fadrhonc ongetwijfeld dankbaar gebruik van ze gemaakt. Bovendien bewees Feyenoord deze week weer eens ondubbelzinnig dat het wel degelijk oranje spelers in huis heeft. Tegen de internationaal vermaarde achterhoede van Standard Luik, waar het Nederlands elftal 2x faalde, scoorde de Rotterdammers liefst driemaal.' De reactie van de sportredactie: 'De vergelijking tussen een momenteel middelmatig Belgisch clubelftal en de sterkste nationale selectie gaat natuurlijk niet geheel op.'⁶⁷ Hier wordt Feyenoord tegen Ajax afgezet. Wederom een goed voorbeeld van het eerder behandelde contrast tussen Ajax en Feyenoord, maar in dit geval ook een goed voorbeeld van hoe er in de periferie soms gereageerd werd op de kranten die de kern, in dit geval Ajax, ophemelden. Al is niet bekend wie R. Huizenga is dus het kan ook een Feyenoordfan of verhuisde Rotterdammer zijn. Het feit dat vrijwel identieke stukken telkens in regionalen kranten staan toont ook aan dat de verspreiding naar de regio's plaatsvindt op een manier die anders is dan voorheen. Waar voor 1970 de artikelen nog veelal door lokale journalisten geschreven waren consumeert de lezer nu teksten die veelal op andere plaatsen geschreven staan, en daarnaast lezen de regio's dezelfde artikelen en worden zij allen op dezelfde manier geïndoctrineerd. De gemeenschappelijke deler zoals in de eerder behandelde theorieën van nationale identiteit is hier dan ook duidelijk aanwezig.

De opkomst van het Nederlandse voetbalsucces, zowel sportief als cultureel, wordt met name gepersonifieerd door één persoon, Johan Cruïjff. Na zijn vertrek in 1973 werd Ajax drie jaar lang geen kampioen en won het pas in 1995 weer de Europa Cup I. Waar Johan Cruïjff in de periode tot 1970 de status van superster in Nederland wist te verwerven, werd hij in de jaren daarna een internationale superster die niet alleen als het toonbeeld van totaalvoetbal wordt gezien, maar die ook als een cultureel leider gezien werd door de kranten en daarmee de status van voetballer ontsteeg. In september 1972 speelt Ajax om de wereldbeker, een wedstrijd tussen de Europa Cup I-winnaar, zijnde het beste team van Europa, en de winnaar van de Copa Libertadores, het Zuid-Amerikaanse equivalent van de Europa Cup I. Dit werd een wedstrijd tussen Ajax en het Argentijnse Independiente, maar opvallend is de berichtgeving rondom de status van Cruïjff voorafgaand aan de wedstrijd. Cruïjff was ziek geworden in het vliegtuig naar Zuid-Amerika en het was niet zeker of hij op tijd fit zou zijn voor de

⁶⁶ Auteur onbekend, 'Michels wordt bedankt', *Nieuwsblad van het Noorden* (19 november 1973).

⁶⁷ Redactie, 'Feyenoord wel internationaal', *Nieuwsblad van het Noorden* (2 januari 1974).

wedstrijd. Niet alleen is het opvallend dat dit nieuwswaardig is, er is zelfs een volledig artikel aan gewijd in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Hierbij wordt de clubarts aangehaald als bron.⁶⁸ De boodschap van de kranten is duidelijk. Ajax is Ajax niet zonder Cruyff.

Cruyff had in 1973 zijn status als voetballer die voetbal naar een hoger cultureel niveau tilde bevestigd. Zo werd na aanleiding van de met 4-0 gewonnen kwartfinale tegen Bayern Munchen in de Europa Cup I door het *Limburgsch Dagblad* niet meer als voetballer aangeduid maar als artiest. 'Maar Ajax had vleugels gekregen. Cruyff – in de spits nu – werd ineens weer de grote artiest en de voor de pauze onopvallende Keizer, soms slecht passend, sjasste een paar keer langs Hansen alsof hij er niet stond. Ajax was ontketend'⁶⁹ Cruyff zelf was dusdanig indrukwekkend dat na een carrière van nog maar 5 jaar, een speler van NAC in 1971 omschreven werd als 'Dijkers was toen spits bij NAC en het duo Gerrie Dijkers – Ad Brouwers stond bekend als de Cruyff – Keizer van Breda.'⁷⁰

Maar de belangrijkste bevestiging als nationaal icoon tijdens zijn periode bij Ajax komt misschien wel voort uit het feit dat de media inhaken op zijn status. Zo begint *De Telegraaf* met een serie 'Met Cruyff aan de bal' exclusief in hun sportsectie. Hierin staan 'Voetballessen in beeld van de Ajax-ster. Boeiende strips over conditietraining, trappen, stoppen, drijven enz.'⁷¹ Tegelijkertijd is er een film uitgebracht met als titel 'Nummer 14, Johan Cruyff' waarvan *De Telegraaf* verslag maakt. Zij geven aan dat bij de opening van de film de sectievoorzitter betaald voetbal aanwezig was, maar ook onder andere de volkszanger Willy Alberti. Cruyff is dusdanig populair dat zelfs films over hem gemaakt worden, en dat bekende Nederlanders graag bij de première aanwezig zijn.⁷²

1974: Verval van de Ajax-school

Hoewel Ajax bijzonder succesvol was tot en met 1973, meenden journalisten het verval van Ajax al te herkennen kort na de winst van de vijftiende landstitel en derde Europa Cup I. De manier waarop over Ajax geschreven werd in de media in het seizoen 1973/1974 was beduidend negatiever. De kranten kregen uiteindelijk gelijk wat betreft het verval gezien de sportieve resultaten dat seizoen, Ajax eindigde als derde in de eredivisie, verloor in de halve finale van de nationale beker en lag verloor van het Bulgaarse CSKA Sofia in de tweede ronde van de Europa Cup I. Toch is het opvallend dat er zoveel kritiek was voorafgaand aan het seizoen. De sportieve resultaten kunnen mede verklaard worden door het vertrek van Johan Cruyff naar FC Barcelona. Ook de aandacht die de kranten aan Ajax

⁶⁸ Auteur onbekend, 'Johan Cruyff herstelt snel', *Nieuwsblad van het Noorden* (5 september 1972).

⁶⁹ Onze speciale verslaggever, 'Een kwartier totaal-voetbal van Ajax: Bayern-M. weggeveegd', *Limburgsch Dagblad* (8 maart 1973).

⁷⁰ Eddy Poelman, 'Deijkers bewijst De Vissers gelijk', *De Tijd* (4 juni 1973).

⁷¹ Advertentie, *De Telegraaf* (9 maart 1973).

⁷² Fotobijschrift, *De Telegraaf* (9 maart 1973).

besteedden leed onder het vertrek van Crujff. De afnemende interesse in Ajax hing samen met de toegenomen interesse in het Nederlands Elftal. Twee zaken vallen op in de manier waarop Ajax wordt geportretteerd in de media in het seizoen 1973/74: (1) Ajax is Ajax niet meer en (2) De Ajax-school krijgt kritiek

Op 11 augustus 1973 stond er in *De Tijd* de voorspelling van het komende seizoen, een tegenhanger van de voorspelling van Nico Scheepmaker in *Vrij Nederland*. De journalist in *de Tijd*, Maarten de Vos, vermoedt dat PSV en niet Ajax kampioen zal gaan worden; ondanks dat Ajax nog de beste ploeg heeft, is het begin van de slijtage ontdekt. Na de successen is het moeilijk zich op te laden voor uitwedstrijden en de spelers zullen met het komende WK 1974 in hun hoofd zitten.⁷³ Een maand later was de toon richting Ajax al volledig omgeslagen. *De Tijd* is louter negatief over Ajax, want de 'gouden jaren [zullen] voorbij zijn.' Het volledige artikel is doorspekt met kritiek. Ajax had net gewonnen met 3-2 van NAC Breda, maar de trainer van NAC constateerde: 'Ajax lijkt me, vergeleken met een jaar terug, minder sterk', waarna *De Tijd* daaraan toevoegt dat dit een 'eufemisme' is: 'Ajax is verloederd.' Maar er is ook de conclusie dat Ajax in recordtijd afglijdt naar een afschuwelijk niveau. Hoewel ik beseft, dat voor het totale voetbal in Nederland Ajax net op tijd aan het kelderen is, moet het me van het hart, dat deze verloederding pijn doet. (...) Het leek op de goede oude tijd: een superieur, bij vlagen zelfs briljant Ajax, dat het gebeuren dicteerde tegen een kapot gespeelde tegenstander. (...) Ajax in verval. Het is niet langer tegen te houden. Dit Ajax ontbeert spelvreugde, kracht en overtuiging.⁷⁴

Maarten de Vos is de auteur van wiens hand de meeste gevonden artikelen zijn en de stempel die hij drukt is dan ook groot. Echter, de persoon tegen wie hij zich afzet, Nico Scheepmaker, blijkt samen met hem de vermoedelijk invloedrijkste sportjournalist te zijn, aangezien hij ook onder diverse pseudoniemen schreef: 'Andere voormalige coryfeeën van der sportjournalistiek zijn in uiteenlopende beroepen ondergedoken, soms vervangen door schrijvende voetballers als Piet Keizer (Ajax) en Theo van Duivenbode (ex-Ajax), meestal door Nico Scheepmaker die behalve de televisierubrieken van een eindeloze reeks dagbladen, de roddelkolumnen van weer andere nu ook sportpagina's lijkt te gaan overheersen (toegegeven: onder de meest boeiende schuilnamen).⁷⁵ Geen van beiden, Maarten de Vos noch Nico Scheepmaker, heeft een sterke uitgesproken visie. Het enige dat hen, en dat geldt overigens ook voor alle andere veel voorkomende journalisten zoals, Leo Horn, Kees Jansma, Anton Witkamp en Jan de Deugd, erg goed uitkomt is dat Ajax het goed doet, aangezien artikelen over Ajax meestal van hun hand zijn, waardoor enige subjectiviteit van deze auteurs verwacht kan worden; echter komt dit niet sterk naar voren. Daarnaast zijn deze journalisten veelal aanwezig bij wedstrijden

⁷³ Maarten de Vos, 'PSV wordt kampioen', *De Tijd* (11 augustus 1973)

⁷⁴ Maarten de Vos, "Ajax bedriegt de klant", *De Tijd* (17 september 1973).

⁷⁵ Wout Gorzak, 'uit andere bladen', *Leeuwarder Courant* (5 oktober 1970).

in het buitenland. Hoewel er geen bewijs voor is, is de kans groot dat zij artikelen publiceren onder de naam 'speciale verslaggever'; vandaar dat ook gekozen is in de voetnoten om aan de te geven als de auteur van een artikel een 'speciale verslaggever' is.

Ajax verloor in de eerste wedstrijd om de Europese Supercup, een dubbele ontmoeting tussen de winnaars van de Europa Cup I en Europa Cup II, tegen AC Milan, ondanks dat het voetballend gedomineerd had. *De Tijd* schrijft over de wedstrijd: 'Er waren onder de critici, die meenden dat Ajax te hoogmoedig had gespeeld, diep in de tweede helft. (...) Barry Hulshoff bijvoorbeeld zei: "Je krijgt op een gegeven moment zelfvertrouwen. Dat wordt steeds groter met als gevolg dat er nonchalance optreedt. En je weet het: hoogmoed komt voor de val." In die periode, halverwege de tweede helft werd het arme Milan volledig gedeklasseerd. "Maar", zei Neeskens, "we voelden ons zo superieur, dat er te weinig bewogen werd. Als de bal gespeeld werd, werd er niet meer bewogen. Daarmee breng je jezelf in moeilijkheden."⁷⁶

Naast het sportieve verval van Ajax is er ook een trend te zien dat de Ajax-school meer kritiek krijgt in kranten. In *De Tijd* werd naast kritiek op de gehele organisatie, ook, verkapt, kritiek geuit op de Ajax-school. De titel 'Ajax als instituut voor reclassering' laat weinig aan de verbeelding over. Het verval bij Ajax is compleet doordat zij spelers als Steffenhane en de 'besmette' Zoltan Varga [besmet omdat hij in een omkooptschandaal was beland bij zijn vorige club in Duitsland, Hertha BSC] aankopen. Hoewel zij in die tijd niet als slechte spelers beschouwd werden kwamen ze niet in de buurt van de spelers die Ajax zelf had opgeleid de afgelopen jaren. Over het opleidingsinstituut schrijft men dat de Ajax-school, waar het 'ooit talentjes regende' niet de selectie aan kan vullen.⁷⁷

Na het vertrek van Johan Cruyff in 1973, maakte in juli 1974 ook de tweede grote ster, Johan Neeskens, de transfer naar FC Barcelona. Volgens *De Tijd* moppert het publiek in augustus en verwacht het een tegenzet: 'twee sterren zijn verdwenen, heel Nederland verwacht een tegenzet, maar Ajax doet niets.' Dit leidt ertoe dat de afbraak van Ajax compleet is: 'Ajax is geen schaduw meer van de ploeg die het voetbal van de Hollandse School internationaal heeft geïntroduceerd.' Het contrast dat de afgelopen jaren gemaakt werd met Feyenoord, waarbij het voetbal van Ajax, met name door *De Tijd*, als superieur gezien werd en het voetbal van Feyenoord als fysiek maar voetballend beperkt, wordt nu omgedraaid. Feyenoord is nu een voorbeeld geworden. 'Met name de WK-gangers (Keizer, Krol, maar vooral Suurbier en de zeer tegenvallende Rep) schijnen te vergeten, dat alleen succes kan worden behaald, als elke wedstrijd opnieuw geweldig geknokt wordt. Juist, zoals Feyenoord zich van de kater [de uitschakeling door het Roemeense UT Arad in de eerste rond van de Europa Cup I in het seizoen 1970/71] destijds heeft hersteld.' En de brandie van Ajax waardoor het groot was geworden waren nu kapsones geworden: 'Ajax heeft nog steeds de kapsones, waaraan ook Bayern München deze

⁷⁶ Maarten de Vos, 'Ajax nog niet geniaal genoeg', *De Tijd* (10 januari 1974).

⁷⁷ Maarten de Vos, 'Ajax als instituut voor reclassering', *De Tijd* (6 november 1973).

weken kapot gaat. Het kan een voorbeeld nemen aan Feyenoord, dat al jaren eerder zich realiseerde, dat succes, zelfs voor de begaafden, pas te bereiken is als er ook door de zogeheten vedetten, voor elke meter geknokt wordt.⁷⁸

⁷⁸ Maarten de Vos, 'Ajax in de middenmoot?', *De Tijd* (26 augustus 1974).

Hoofdstuk 2: Het Nederlands elftal verleidt Nederland en de wereld

“De Nederlandse voetballers mogen dit toernooi hebben verloren, het Nederlandse voetbal heeft overwonnen”⁷⁹ - Leeuwarder Courant

Het Nederlandse elftal tot '74

Het Nederlands elftal werd opgericht in 1905 en speelde op 30 april van dat jaar haar eerste wedstrijd; in en tegen België werd na verlenging met 1-4 gewonnen. Tot het WK 74 is het Nederlands elftal weinig succesvol op mondiaal niveau. In het begin van de twintigste eeuw nam het, met driemaal brons in 1908, 1912 en 1920, nog met succes deel aan de Olympische Spelen, maar op de toernooien die volgden in 1924, 1928, 1948 en 1952 werd geen succes behaald. Het Nederlands elftal nam pas in '76 voor het eerst deel aan een Europees Kampioenschap, maar was voorafgaand aan het WK 74 al wel aanwezig op de Wereldkampioenschappen van 1934 en 1938. Op beide toernooien verloor het echter de eerste wedstrijd en door het knock-outsysteem lag Nederland er in beide gevallen direct uit.⁸⁰ In 1970 werd de in Oostenrijk-Hongarije geboren Frantisek Fadrhonc aangesteld als coach van het Nederlands elftal, nadat hij nationaal succes had geboekt door met Willem II tweemaal kampioen te worden in de jaren '50 en daarnaast met succes ook SH Enschede en Go Ahead had getraind. Onder zijn leiding plaatste Oranje zich echter niet voor het EK '72 doordat het tweede was geworden in de kwalificatiepoule achter Joegoslavië, en voor Oost-Duitsland en Luxemburg. Al met al beleefde het Nederlands elftal weinig succes tot het WK van '74.

De Nederlandse geschreven pers voor '74: Nederland is een klein voetballand

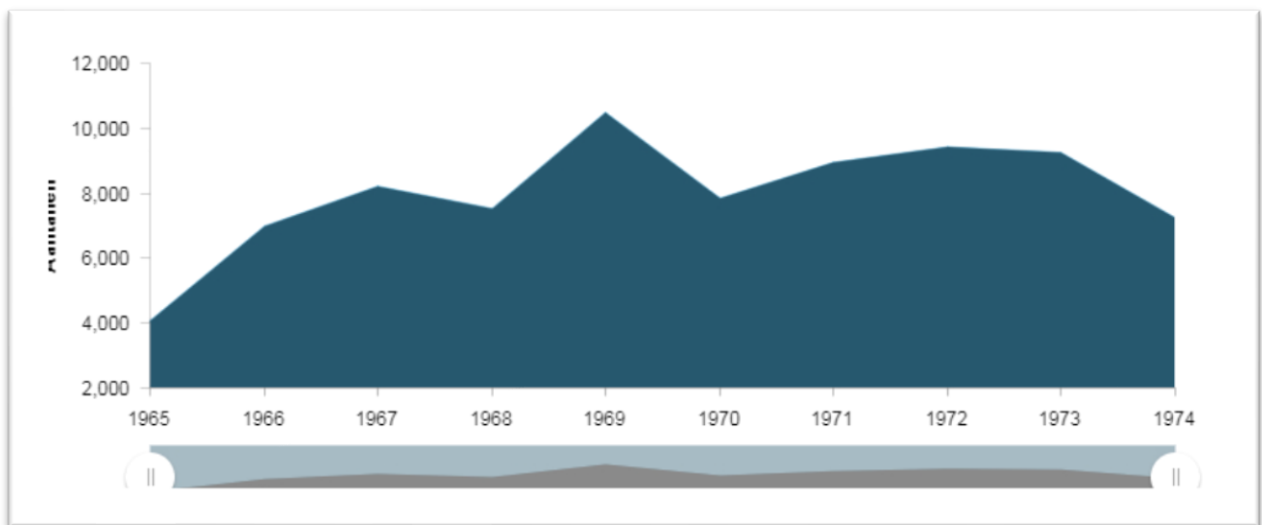
Wanneer gekeken wordt naar de kranten bleek er tot 1974 nog geen Nederlands elftal te bestaan dat in staat was het Nederlandse volk te binden dan wel te charmeren. Tot deze tijd schreven kranten grotendeels negatief over het voetbal van het Nederlands elftal en in voorbeschouwingen werden zij meestal als de underdog weggezet. Toch wordt er op momenten gesproken over de potentie van het Nederlands elftal, voortkomend uit de successen van de Nederlandse clubs in Europa. Deze link tussen het clubsucces en potentieel nationaal succes wordt eerst door de buitenlandse pers benoemd, welke vervolgens pas gekopieerd wordt door de Nederlandse journalisten. Op het moment dat de

⁷⁹ N., 'De droom is voorbij', *Leeuwarder Courant* (8 juli 1974).

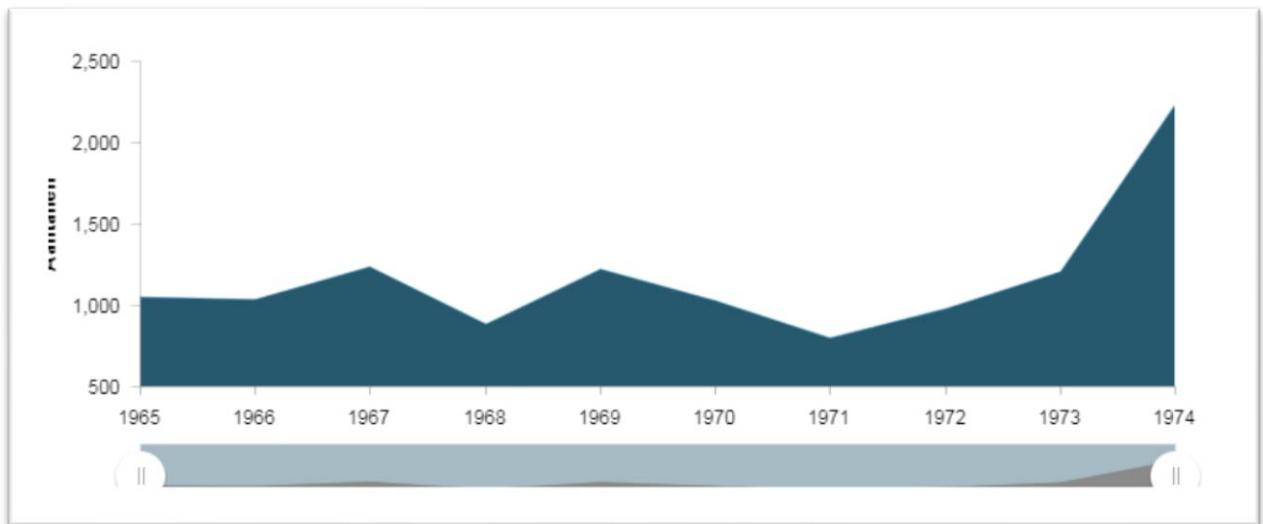
⁸⁰ Geschiedenis van het Nederlands elftal op kampioenschappen volgens de KNVB, (<http://www.onsoranje.nl/teams/185184/historie>) (geraadpleegd op 21 januari 2018).

kwalificatiecampagne voor het WK '74 positief verloopt slaat de toon van de pers definitief om. Onder leiding van bondcoach Fadrhonc eindigde Oranje in de kwalificatiepoule met Noorwegen, IJsland en België bovenaan met een gelijk aantal punten, maar beter doelsaldo dan België. Gemakkelijk verliep deze kwalificatie niet en ook in oefenwedstrijden gedurende de kwalificatie ging het niet goed waardoor Fadrhonc aan de kant gezet werd. Net als bij Ajax zijn er bepaalde tendensen waar te nemen inzake de manier waarop de Nederlandse pers over Oranje rapporteert: (1) Oranje is niet hetzelfde en daarom minder goed dan Ajax (2) De algemene tendens over Oranje is negatief (3) Oranje leeft niet heel erg onder bevolking

Het eerste dat opvalt wat betreft de reportage van Oranje in de kranten is het belang van het Nederlands elftal in vergelijking met het clubvoetbal. Ter vergelijking een overzicht van de artikelen met de zoekterm 'Ajax' en de zoekterm 'Nederlands Elftal' zoals te vinden op Delpher. Duidelijk zichtbaar is dat voorafgaand aan de successen van Ajax, het Nederlands elftal ook al minder populair was. Dit zou geweten kunnen worden aan het feit dat Ajax meer wedstrijden speelt dan Oranje gedurende het jaar. Wanneer echter gekeken wordt naar de jaren '72 en '73, de jaren waarin Ajax de Europa Cup I won en Oranje zich met succes plaatste voor het WK '74, dan is duidelijk te zien dat Oranje in het geheel niet populair is en het pas echt begint te leven bij de pers en publiek in '74. (zie figuur 9 en 10)

Figuur 8: Het aantal resultaten op Delpher met de zoekterm "Ajax" met het aantal hits per jaar

Figuur 9: Het aantal resultaten op Delpher met de zoekterm "Nederlands Elftal" met het aantal hits per jaar

Niet geheel toevallig is 1974 het jaar waarin Ajax beduidend minder vaak voorkomt in de kranten, terwijl het Nederlands elftal juist piekt. Voorafgaand aan dit jaar is te zien dat de periode van de minste interesse in het nationale team correspondeert met de periode dat de Nederlandse clubs erg succesvol zijn in Europa. Met zo'n duizend artikelen per jaar waarin de term 'Nederlands elftal' voorkomt werd er nog genoeg over geschreven. In de kranten werd echter meestal pessimistisch geschreven over Oranje. Hierbij werd veelal gekozen om het voetbal van Oranje als negatief neer te zetten en werd het meermaals gecontrasteerd met het mooie Ajax-voetbal.

In 1970 werd bijvoorbeeld geschreven over de wedstrijd die het Nederlands elftal gespeeld had tegen Joegoslavië in het stadion van Feyenoord, de Kuip. *Het Vrije Volk*, het sociaaldemocratisch dagblad, en *De Tijd* benadrukten de manier waarop de pers van de opponent schreef over het Nederlands elftal met respectievelijk de volgende titels van de artikelen: 'Zudslavische pers: geen tulpen, maar trappen' en 'Felle kritiek op Nederlands spel'. Nederland speelde deze wedstrijd met veel spelers van Feyenoord en mogelijk waren de spelers van het Nederland elftal daardoor met name bezig om hun tegenstanders te raken in plaats van de bal volgens de pers uit Belgrado.⁸¹ Volgens de kranten keek men binnen de voetbalwereld ook gemengd aan tegen het Nederlands elftal in 1973. In *Het Vrije Volk* was in 1900 opgericht als de partijkrant *Het Volk* van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en was zeer populair in Rotterdam. Tijdens de oorlog werd de krant overgenomen door de NSB, waarna het in 1945 de naam veranderde in het *Het Vrije Volk*. De krant werd weer sociaaldemocratisch, maar verplaatste het hoofdkwartier naar Amsterdam volgens Delpher. In deze krant stond ook een interview met Manus Vrouwdent, de voormalig Feyenoordvoetballer met een interland voor Nederland, die

⁸¹ Auteur onbekend, 'Geen tulpen, maar trappen', *Het Vrije Volk* (13 oktober 1970); Auteur onbekend, 'Felle kritiek op Nederlands spel', *De Tijd* (13 oktober 1970).

ongeneeslijk ziek was geworden. Hoewel het interview met name gaat over zijn leven, ziekte en voetbalcarrière, staat hij ook kort stil bij het Nederlands elftal van 1973. Volgens hem is het Nederlands elftal internationaal sterk, maar betekent dat niet per se plaatsing voor de WK. Volgens Vrouwdent zou het Nederlands elftal zich alleen met zekerheid plaatsen als het gehele Ajax team in Oranje zou spelen want 'Ajax is sterker dan het Nederlands elftal omdat het – logisch – veel meer een eenheid is.'

82

Naarmate de kwalificatie goed vorderde en daarmee de kans op plaatsing steeds groter werd, beseften de kranten dat er iets unieks kon gebeuren door de eventuele plaatsing voor het WK '74. Zij lichten dit toe door met name spelers te interviewen die er vertrouwen in hadden. Piet Keizer was bij Ajax lange tijd een van de grote vedettes maar zat in de nadagen van zijn carrière. In de kwalificatie campagne stond hij veelal niet in de basis en wist hij maar één van de vierentwintig goals te maken.⁸³ In *De Tijd* wordt Keizer 'in het verleden toch bepaald geen Nederlands-elftal fanaat' genoemd. Toch gaat ook hij, net als andere internationals, overstag nu het jaar van het WK'74 aanbreekt.⁸⁴ Dit voorheen gebrek aan interesse in het Nederlands elftal was niet alleen van toepassing op Piet Keizer. Zo wordt in 1973 over de kwalificatiewedstrijd tussen Nederland en België door de sportredactie van de krant het volgende geschreven: 'De professionaliteit van het clubvoetbal sijpelt langzaam door bij de nationale selectie.'⁸⁵ De suggestie wordt sterk gewekt dat het clubvoetbal beter georganiseerd is en van een hoger niveau. Deze koppeling wordt door *De Leeuwarder Courant* ook bevestigd. Volgens de krant legde de KNVB ook de prioriteit bij het clubvoetbal en was het nationale elftal van ondergeschikt belang. Zo werden er geen oefenwedstrijden georganiseerd voor het Nederlands elftal opdat de spelers van Ajax en Feyenoord bij hun club konden blijven. Maar het is 'onmogelijk om te ontsnappen aan de kwalificatiewedstrijden voor het Wereldkampioenschap en Europees Kampioenschap voetbal.'⁸⁶

Ook in *de Tijd* wordt het Nederlands elftal vergeleken met het Nederlandse clubvoetbal, zo stelt de krant dat 'het Nederlands elftal gezien wordt in relatie tot onze superieure clubelftallen, die de hele wereld van de televisie kent.' Ook wordt alvast vooruitgeblikt op het WK: 'het zal het toernooi worden van het totaal voetbal. Tenslotte kan je moeilijk aannemen dat het verschijnsel Ajax aan de voetbalwereld voorbij is gegaan.' Voorts wordt stilgestaan bij de hernieuwde interesse van het Nederlandse publiek in het Nederlands elftal bij monde van een interview met de voorzitter van de sectie betaald voetbal, Jacques Hogewoning: 'de belangstelling van het publiek zal geweldig worden,

⁸² Jan Vliestra, 'Manus Voetbalkoppie', *Het Vrije Volk* (23 januari 1973).

⁸³ Alle uitslagen die zijn opgeslagen door de KNVB wat betreft gespeelde wedstrijden van het Nederlands elftal, (<https://www.onsoranje.nl/toernooien/494/uitslagen?page=1>) (geraadpleegd op 23 december 2017).

⁸⁴ Auteur onbekend, 'Vorbereiding is probleem management', *De Tijd* (8 augustus 1973).

⁸⁵ Sportredactie, 'Holland—België — een thriller van de bovenste plank', *De Waarheid* (15 november 1973).

⁸⁶ Idem.

daar ben ik [Hogewoning] van overtuigd. Het aantal Nederlanders dat dan naar de Duitse stadions zal trekken zal ongekend zijn.⁸⁷

Wanneer Oranje zich in augustus 1973 heeft geplaatst voor het WK '74 blijkt *de Tijd* hierop vooruit door zich af te vragen wie de favorieten voor het toernooi zijn. Deze vraag werd voorgelegd aan het bestuur van FC Den Haag, welke bij monde van Gerard Slager als volgt antwoordde: 'Vooral West-Duitsland zelf, ook al omdat ze dus thuis spelen en als alles gunstig voor ons verloop geef ik ook Nederland een goede kans. Er zal namelijk ongetwijfeld een zekere tendens zijn tot het navolgen van het totaal-voetbal van Ajax. En daarin hebben wij natuurlijk wel de meeste ervaring. Als ze Engeland kunnen uitschakelen – en dat zit er zeker in – dan acht ik verder Polen een der belangrijkste outsiders.' Opvallend is wederom dat het succes van Nederland per definitie gekoppeld is aan Ajax en het door Ajax uitgevonden totaalvoetbal.⁸⁸ Binnen *De Tijd* bleef deze link en tendens aanwezig aangezien in de krant van die dag daarna stond: "Ik heb het grote Ajax in het klein gezien." Stefan Kovacs, ex-trainer van Ajax, [en op dat moment bondscoach van Frankrijk] was vannacht in de kleine uurtjes razend enthousiast over de prestatie van het Nederlands jeugdelftal op het wereldjeugdtoernooi van Cannes. [...] "Ajax... Ajax" klonk het van de tribune (...) Verwonderlijk was dat niet, want bij vlagen speelde de jonge brigade gaaf totaal voetbal.⁸⁹

De geschreven pers blijft pessimistisch over het Nederlands elftal, zij benadrukt niet alleen het contrast tussen Ajax en Oranje, ook stellen de kranten dat het Nederlands elftal slechter is dan het volk denkt en dat zij misleid zijn door de succesvolle plaatsingscampagne. Voorafgaand aan de plaatsing was Oranje een oninteressant fenomeen voor zowel de pers als het publiek. Op tien mei 1967 moest het Nederlands elftal voetballen tegen het befaamde Hongarije. Dit land had in de begin jaren '50 met hun fameuze generatie voetballers het voetbal 'opnieuw uitgevonden', wat hen de bijnaam *Magische Magyaren* opleverde. Hoewel die Hongaarse succesperiode al voorbij was, was er in de Nederlandse pers en onder de Nederlandse voetballers nog veel respect voor Hongarije. In *De Telegraaf* was de titel die aan de voorbeschouwing was meegegeven: 'Israel: 'Eén excuus hebben we al: Hongaren onderkennen oranje-gevaar'. Volgens *De Telegraaf* zou een positief resultaat behalen als bijzonder gezien moeten worden en normaliter buiten het bereik van het Nederlands elftal. Ter verdediging van deze stelling haalt het Desmond Hackett aan, journalist van de Britse *Daily Express*, die stelt dat Hongarije zal aantonen dat Nederland nog niet mee kan doen met Europa's beste teams en dat een overwinning van Nederland als uitzonderlijk beschouwd zou moeten worden.⁹⁰ Deze verwachting

⁸⁷ Jan Dee, 'WK vraagt beheersing van clubs en spelers', *De Tijd* (8 augustus 1973).

⁸⁸ Auteur onbekend, 'Traagheid van bond geeft problemen', *De Tijd* (11 augustus 1973).

⁸⁹ Maarten de Vos, 'UEFA's spelen als Ajax in het klein', *De Tijd*, (11 april 1974).

⁹⁰ Jan Blankers, 'Koude oorlog woedt ook in Boedapest', *De Telegraaf* (9 mei 1967).

bleek inderdaad gerechtvaardigd aangezien de wedstrijd uiteindelijk in een 2-1 overwinning voor Hongarije eindigde.

Vijf jaar later, in 1972, zijn de kranten nog steeds kritisch op het Nederlands elftal. Buiten Nederland keek men echter positiever tegen het Nederlands elftal aan. Het *NRC Handelsblad*, een krant die op 1 oktober 1970 ontstaan was door een fusie tussen het *Algemeen Handelsblad* en *NRC*, had een interview met de Belgische bondscoach Raymond Goethals voorafgaande aan de kwalificatiewedstrijden tussen Nederland en België: 'het verleden heeft geleerd dat het nog als een eer beschouwd wordt om voor de "Witte Duivels" te mogen spelen.' Dit lijkt een direct contrast te zijn met Nederland, zoals eerder door Piet Keizer werd omschreven. Over de kwaliteiten van Oranje zegt hij het volgende 'Ik ben reëel genoeg om te bekennen dat Nederland een beter elftal heeft dan België.'⁹¹ Eerder kwam naar voren dat Ajax, maar eigenlijk het gehele clubvoetbal, populairder is en onder de bevolking en in kranten meer leeft dan het Nederlands elftal.

Een ander contrast dat inzicht biedt in de waardering voor het Nederlands elftal is hoe beperkt de bevolking achter het nationale team staat, zoals weergegeven in de kranten. Hoewel Ben van Vloten, bestuurslid van de Federatie van Betaald Voetbal Organisaties, op acht augustus 1973 in een interview met *de Tijd* optimistisch is over de interesse in het Nederlands elftal, stelt hij dat er toch veel moet gebeuren. Zijn zorg is om meer financiën te genereren voor Nederlandse clubs en hoe meer het Nederlands elftal interessant gemaakt wordt, hoe beter dit afstraalt op de club en hoe meer financiën er uiteindelijk gegenereerd kunnen worden. Drie maanden later, en drie dagen voor de beslissende kwalificatiewedstrijd met België van 18 november 1973, stelde *De Waarheid* dat de Nederlands bevolking nog steeds niet achter Oranje stond. Volgens de krant had het nationale team van België zich wel gekwalificeerd voor het voorgaande Wereldkampioenschap 'door de steun van het volk'. Ook wordt een verwachting over de komende wedstrijd uitgesproken. Volgens Fadrhonc gaat het waarschijnlijk een teleurstellende wedstrijd op tactisch en technisch vlak worden. Dit vormt een contrast met het totaalvoetbal wat gebaseerd is op deze aspecten.^{92,93}

Wanneer het jaar 1974 aanbreekt, komt er een einde aan het bondscoachschap van Fadrhonc. Op 10 januari wordt het offensief op zijn positie geopend door de trainer van Ajax, George Knobel, in *De Tijd*. Knobel zei over de bondscoach: "Fadrhonc heeft niet genoeg autoriteit om het nationale elftal te leiden. (...) Ik zie Holland zo [onder leiding van Fadrhonc] niet bij de laatste vier eindigen." De oplossing is volgens hem een trainer met bepaalde eigenschappen: 'wat het Nederlands elftal nodig heeft is een sterke persoonlijkheid, die de capaciteiten heeft om een technische en tactische eenheid

⁹¹ Guido de Vries, 'Raymond Goethals: Nederlands voetbalteam beter dan België', *NRC Handelsblad* (13 oktober 1972).

⁹² Sportredactie, 'Holland—België — een thriller van de bovenste plank', *De Waarheid* (15 november 1973).

⁹³ Eddy Poelman, 'Wij moeten meer doen met Nederlands elftal', *De Tijd* (8 augustus 1973).

van Oranje te maken om zodoende het maximale rendement uit het beschikbare materiaal te halen.⁹⁴ Deze sterke leider werd Rinus Michels.

Een opiniestuk van sportverslaggever van *De Tijd* Kees Jansma op zeven juni 1974, acht dagen voor de eerste wedstrijd van Oranje op het WK, geeft goed de omslag weer over de manier waarop het Nederlands elftal begon te leven onder de bevolking en hoe de pers daar mee worstelde. ‘Nu het wereldkampioenschap dan echt dichtbij is, gaat het Nederlandse volk overstag. De scepsis, wat het de afgelopen maanden het Nederlandse elftal tijdens de “voorbereidingscampagne” begeleid, is weggeëbd, het vertrouwen in Michels-en-zijn-vedetten is teruggekeerd. Heerlijk, dat optimisme, dat wel. Maar waar stoelt het op? Plotseling lijkt de massa vergeten te zijn hoe talrijk de fouten waren die alle betrokkenen in het recente verleden ten aanzien van Oranje hebben gemaakt, vergeten lijkt het gemarchandeer met mensen, vergeten lijkt ook het eeuwige gezeur over geld dat de spelers wensten te verdienen maar dat nergens voorhanden was. Nederland heeft genoeg van alle negativisme en maakt zich op om het Grote Feest te gaan vieren. We komen er, zo wordt geredeneerd. Alleen dat valt te betwijfelen, maar wat als het zo ver is, als er werkelijk gefeest kan worden? Is er dan iemand die denkt aan ‘de dag na het feest?’ Want zorgelijker dan ooit is de situatie waarin het merendeel van onze betalende clubs verkeert. (...) het Nederlands elftal en het wereldkampioenschap, daarop hebben zij hun hoop gevestigd. (...) De resultaten in West-Duitsland moeten het Nederlandse volk tot een nieuwe, massale gang naar de stadions verplichten – dan, hoopt men, is de voetballerij op weg naar een gezonde toekomst.’⁹⁵ Ook in regionale kranten kwam dit beeld naar voren. Zo stond er in maart in de *Leeuwarder Courant* een artikel waarin vooruitgeblikt werd op het WK en waarin de grootste titelkandidaten werden besproken. De krant koos er om onduidelijke voor om alleen maar Duitse trainers te hebben geïnterviewd met als centrale vraag wie succesvol gaat zijn op het WK. De uitkomst werd samengevat met een kop voor een overduidelijke favoriet: ‘W.-Duitsland pakt volgens experts de wereldtitel’. Daarnaast kwam naar voren dat Crujff een van de vermoedelijke sterspelers zou worden van het WK en in zijn kielzog een redelijk succesvol Oranje.⁹⁶

Het Vrije Volk kiest voorafgaand aan het WK ervoor om de beleving van de Nederlandse bevolking te belichten; volgens de krant was het Nederlandse publiek al zeer geïnteresseerd in het Nederlands elftal. Ook mensen die nooit voetbal keken en zich normaliter niet interesseerden voor voetbal behoorden ineens tot de belangstellenden van Oranje: ‘[...] stelde iemand zelfs de vraag, op welke dag die wereldkampioenschappen dan wel gehouden worden. De vraag werd gesteld door iemand die nooit naar voetballen omkijkt, hetgeen als bewijs mag gelden, dat geleidelijk heel Nederland in de ban van de wedstrijden zal komen. Ruggelings zal iedereen meegesleurd worden in

⁹⁴ Onze speciale verslaggever, ‘Knobel (toch) over Oranje: “Fadrhonc mist autoriteit”, *De Tijd* (10 januari 1974).

⁹⁵ Kees Jansma, ‘Az’s Klaas Molenaar spreekt vrijuit over de Dag na het Feest’, *De Tijd* (7 juni 1974).

⁹⁶ Auteur onbekend, ‘W.-Duitsland pakt volgens experts de wereldtitel’, *Leeuwarder Courant* (13 maart 1974).

de stroom. Kranten, die nog nooit een woord over zondagssport hebben geschreven, zullen principes loslaten, die gestaald zijn in de Tachtigjarige oorlog en bedroefd in de laatste wereldoorlog. Met één vlaag zal Nederland ondergedompeld worden in een sfeer van ademloze spanning. Er zullen er enkelen zijn, die moedig en hautain doen en niet weten wat er aan de hand is. Zij zullen minachtend spreken over de mensen, die zich overgeven aan de voetbalverdoving en zij zullen zichzelf uitnemender achten dan wie dan ook. Zij gaan zich wijden aan kunst en cultuur en mensen dat ze verlost zijn van het voetbalprobleem. Wacht maar, dat komt anders uit als Peter Schat zijn grote muziekstuk maakt over de “voetbalslag van Muenchen”, als Gerard Reve over de Oranjejongens gaat schrijven, als Karel Appel zijn bloederigste rood op het doek maalt om het gevecht van de eeuw na Guernica te schilderen en als Monique van der Ven de hoofdrol speelt in de film “De Ajaxieden die zij gekend heeft” Nederland zal ondergaan in het voetbal en als we wereldkampioen worden dan kan het buitenland er maar op rekenen, dat we zullen laten weten hoe de zaken daar verder geregeld moeten worden. Koop maar vast een paar schoenen, waar je naast kunt lopen.’⁹⁷ Deze tekst geeft goed de algehele tendens weer die heerst onder vrijwel alle kranten. Er is bij de pers scepcis over de kansen van Oranje, maar het volk is zo overtuigd van Oranje dat alles en iedereen het in de armen heeft gesloten. De Nederlandse maatschappij heeft Oranje omarmd, de kranten nog niet.

Ook door Maarten de Vos wordt het scepticisme onder de kranten treffend neergezet als hij in juni 1974 het hoegenaamd recept van Nederlands succes onthuld in *De Tijd*. Hij stelt cynisch dat voor succes de KNVB een ontzettend grote rotzooi moet creëren, door een bondscoach aan te stellen die gebreukig nederlands spreekt en vervolgens een potentiële opvolger als assistent alvast aanstellen met een hoog salaris, voor extra onrust. Daarnaast wordt iedereen beloofd dat zij ook zullen profiteren van en zich profileren met Oranje(spelers) waarna vervolgens iedereen die dit beloofd is en mee heeft gewerkt aan plaatsing voor het WK in de steek gelaten wordt en een nieuwe bondscoach parttime aangesteld die nog clubtrainer is in het buitenland [Michels bij FC Barcelona].⁹⁸

Kranten tijdens WK '74: 'Oranje: dominerende kleur tijdens WK '74'

Hoewel het Nederlands elftal zich gekwalificeerd had voor het WK van '74 werd Oranje niet gezien als serieuze kanshebbers door de kranten. Gedurende het WK veranderde dit. De KNVB besloot in maart 1974, drie maanden voor het WK, Rinus Michels aan te stellen als bondscoach; een taak die hij combineerde, zelfs tijdens het WK, met het trainerschap van FC Barcelona.⁹⁹ Onder zijn leiding begon Oranje langzaam te winnen met mooi en dominant voetbal: hij introduceerde het totaal voetbal

⁹⁷ Auteur onbekend, ‘Voetbal over u’, *Leeuwarder Courant* (30 mei 1974)

⁹⁸ Maarten de Vos, ‘Het geheim van Oranje...’, *De Tijd*, (29 juni 1974).

⁹⁹ Dick Ariese, ‘Michels: Oostduitsers angstig’, *NRC Handelsblad* (1 juli 1974).

nu ook bij het Nederlands elftal. Tijdens het WK 74 overdonderde Nederland vervolgens bijna iedereen en speelde het volgens vele journalisten het beste voetbal dat de wereld tot dusverre had gezien. Hoewel Oranje heerste op het WK, verloor het de finale van West-Duitsland. De berichtgeving in de Nederlandse pers kende een aantal trends, waarbij sommigen duidelijk afsteken tegen de voorgaande periode: (1) Nederland kleurt Oranje, zowel de pers, politiek als de bevolking (2) Het voetbal benadrukt de nationale identiteit van Nederland, met name de herkenning van Nederland in totaalvoetbal (3) Nederland wordt een 'cultureel' voetballand (4) Voetbal wordt commercieel interessant in en voor Nederland

Wanneer de finale aanbreekt staat *Nieuwsblad van het Noorden* op de voorpagina stil bij de finale die Oranje zal spelen tegen Duitsland en duidelijk begint te worden dat heel Nederland voor Oranje begint te juichen. Er wordt geschreven dat op vele plaatsen in Nederland de horeca extra lang zullen openblijven tijdens de finale, als gevolg van de massale steun van het Nederlandse voor Oranje. De feestvreugde zal bovendien niet tot een dag beperkt blijven. Ook wordt er al geschreven over alle huldigingen die het elftal zal krijgen, zelfs al mocht Oranje verliezen; iets waar overigens geen rekening mee wordt gehouden.¹⁰⁰ In een ander artikel wordt er geschreven dat de NOS en VARA hopen op een spontaan volksfeest bij winst van Oranje. In elk geval hebben ze Groningen alvast opgenomen in het rijtje steden, waartussen heen en weer geschakeld zal worden om het hele land via de radio te laten horen hoe de overwinning daar gevierd wordt. 'Bij 'n Nederlandse zege mogen de café's in Groningen open zijn van zondagavond 6 tot maandagmiddag twaalf uur. [...] Behalve Groningen doen Rotterdam, Maastricht en waarschijnlijk ook Amsterdam mee in het feest-schakelprogramma.'¹⁰¹ Het Nederlands elftal is van heel Nederland geworden.

In het begin van het WK leek er echter nog een onderscheid te zijn in geslacht wat betreft de steun voor Oranje. In *De Waarheid* stond een artikel over hoe bioscopen hun programma's omgoiden op basis van geslacht: 'Bioscoop past zich aan bij WK voetbal'. Hierin werd besproken dat de bioscopen zich tijdens het WK zouden aanpassen, door films te draaien gericht op een vrouwelijk publiek wanneer het Nederlands elftal speelde, en een overzicht van films die geschikt zijn voor een vrouwelijk publiek. De verwachting was dat 'alle' Nederlandse mannen voetbal aan het kijken waren en vrouwen vervolgens naar de bioscoop konden.¹⁰²

Ook de clubteams sluiten het Nederlands elftal in de armen. Een stuk van de net aangestelde trainer van Ajax, Hans Kraay, stond op 1 juli in het *NRC Handelsblad*, waarin hij het Nederlands elftal vergelijkt met de Nederlandse clubteams: 'Tijdens deze wereldkampioenschappen is zeer duidelijk gebleken dat het peil dat Ajax en Feyenoord op clubniveau hadden bereikt nu ook door het Nederlands

¹⁰⁰ Onze correspondenten, 'Oranjeteam wacht grootse ontvangst', *Nieuwsblad van het Noorden* (6 juli 1974).

¹⁰¹ Onze verslaggevers, 'Bij Oranje-zege Groningen in radio-feest', *Nieuwsblad van het Noorden* (6 juli 1974).

¹⁰² Auteur onbekend, 'Bioscoop past zich aan bij WK voetbal', *De Waarheid* (14 juni 1974).

elftal wordt gedemonstreerd. Jarenlang heeft men zich in het buitenland verbaasd afgevraagd waarom het Nederlands elftal niet tot even goede resultaten kon komen als de Nederlandse topclubs. (...) Het antwoord is nu bekend. Men heeft daarvoor al in de allereerste plaats nodig: klassespelers, voorts een coach die de spelers kan pakken en een doel dat motiverend werkt. De Nederlandse topspelers zijn de laatste jaren gewend geraakt aan successen bij hun clubs, zelfs enigszins blasé geworden. (...) Een Nederlands elftal dat wellicht als eerste landenteam ter wereld het totaalvoetbal benaderd. Iedere speler is in staat op elke plaats in het elftal datgene te doen wat nodig is. Op het moment dat bijvoorbeeld Suurbier en Krol de vleugelposities in de voorhoede innemen, zijn zij capabel om daar volwaardig te opereren, een Johan Crujff verdedigt in de achterste vier, een “nieuweling” als Wim Rijsbergen handelt in iedere situatie met de koelbloedigheid van een routinier¹⁰³

Maar misschien wel het beste voorbeeld dat heel Nederland Oranje kleurde is de aanwezigheid van politici bij het voetbal. Voorheen was het een volkssport welke als laagcultuur werd beschouwd, nu liep zelfs premier Den Uyl er mee weg. Op 12 juni 1974 verscheen er een paginabreed artikel in *Het Vrije Volk* met als titel: ‘Politiek houdt rekening met sport’. Volgens de krant *Het Vrije Volk* zullen er op 7 juli meer dan een miljard mensen naar de finale van het WK kijken wereldwijd, meer dan het aantal mensen dat naar Mekka bidt of met kerst naar de kerk gaat. ‘Het WK brengt volksverhuizingen mee en hele werelddelen verkeren in een chauvinistische spanning. (...) Voetbal is een subcultuur waarin Johan Crujff een belangrijkere rol speelt dan Nixon, de president van de Verenigde Staten. Voetbal is van het volk want het is begrijpelijk en tastbaar, in tegenstelling tot de politiek.’¹⁰⁴ Voetbal is echter niet zonder politieke betekenis, met name voor buitenlandse politiek. Als voorbeeld wordt de diplomatieke rel aangehaald tussen Chili en de Sovjet-Unie in hun kwalificatiewedstrijden. Nadat in 1973 de Marxistische president Salvador Allende in Chili was afgezet en vermoord door het leger en vele tegenstanders van de nieuwe president, Augusto Pinochet, werden geëxecuteerd in het stadion waar twee maanden later de beslissende kwalificatiewedstrijd tussen beide teams gespeeld zou worden, vroeg de Sovjet-Unie een ander stadion aan om deze wedstrijd in te spelen. Dit verzoek werd niet gehonoreerd waarna de Sovjetunie zich terug trok en Chili zich kwalificeerde voor het WK 74.¹⁰⁵

In zowel de *Leeuwarder Courant* en *Nieuwsblad van het Noorden* stond op zes juli hetzelfde artikel van Nico Scheepmaker, waarin hij schrijft over totaalvoetbal en hoe de past in andere sporten. Dit is een mooi voorbeeld van transfer en hoe belangrijk de term totaalvoetbal was geworden. Zo schrijft Scheepmaker dat Ken Rosewall op Wimbledon ‘totaaltennis’ had gedemonstreerd. Scheepmaker schreef het volgende: ‘Hiermee is het voorvoegsel ‘totaal’ nu ook tot een andere sport dan voetbal doorgedrongen, een jaar of twee nadat een Franse krant (het zal France Football wel

¹⁰³ Hans Kraay, ‘Oranje benadert totaalvoetbal’, *NRC Handelsblad* (1 juli 1974)

¹⁰⁴ Auteur onbekend, ‘Politiek houdt rekening met sport’, *Het Vrije Volk* (12 juni 1974).

¹⁰⁵ Auteur onbekend, ‘Sovjetunie uit wereldtoernooi’, *Limburgsch Dagblad* (13 november 1973).

geweest zijn) de term 'football total' introduceerde voor het Ajax van Stefan Kovacs. Betekent 'totaalvoetbal' meer dan bijvoorbeeld 'super' in vergelijking met de gewone benzine? Is het totale voetbal domweg een betere, verfijndere, meer uitgeraffineerde (en ook duurdere) versie van het gewone voetbal, of is het inderdaad iets geheel nieuws, zoals bij het hoogspringen de Fosbury-flop een totale omwenteling bracht na schaar en rolsprongen? (...) In feite is het totale voetbal, zoals Ajax dat speelde, en zoals het Nederlands elftal dat momenteel in nog verhoogde mate speelt, niet meer dan een verbetering van het bestaande voetbal. (...) Enfin, ik hoef u als Nederlander niet meer uit te leggen wat het totale voetbal inhoudt: iedereen beweegt, Crujff tikt terug op zijn keeper, libero Haan penetreert in de vijandelijke verdedigingslinie, en het wezenskenmerk van totaalvoetbal is daarbij dat Crujff dan niet naast Haan staat als hij terug tikt, maar op de plaats van Haan, die zelf inmiddels in de voorhoede rondloopt – en omgekeerd.(...) het totale voetbal iedereen iedereen's plaats kan innemen, in de zekerheid dat op hetzelfde moment zijn eigen plaats door de ander wordt ingenomen. Het elftal vertoont daardoor een grote compactheid, een grote evenwichtigheid ook, waardoor het een fluidum van machtsvertoon om zich heeft krijgt die de tegenstanders ontzag inboezemt. Het Oranjevoetbal in dit wereldkampioenschap is totaler dan dat van Ajax-anno-Kovacs, ten eerste omdat Michels nu op alle elf plaatsen over enigszins gelijkwaardige spelers beschikt, die alle elf het tempo willen en kunnen draaien waar het totale voetbal niet buiten kan, en ten tweede omdat hij over een keeper beschikt die (als geen ander) een totale keeper genoemd mag worden. (...) Overigens is niet alleen ons veldvoetbal totaal, ook ons tribunevoetbal is in de loop der Ajax-jaren steeds totaler geworden. Om niet te zeggen: totalitair. Dat heeft zijn goede en slechte kanten. Langharig tuig dat er niet over zou peinzen de koningin gedan te knikken als zij in een koets hun discotheek zou passeren, zingt nu uit volle borst het Wilhelmus, weliswaar minder als voetballied dan als strijdlid, maar toch. Dames en heren die zich er thuis, op straat of op kantoor voor zouden generen met Koninginnedag de vlag uit te steken, laat staan een rood-wit-blauw-speldje of een oranje kokarde te dragen, sjouwen nu met grote vlaggen rond en lopen met Oranje petjes op en oranje T-shirts aan. Alweer: Oranje is in dit geval minder de kleur van het Oranjehuis dan van het Oranje-team, maar er bestaat in de verste verte toch een verband, heb ik me laten vertellen...¹⁰⁶ De samenkomst van Oranje wordt misschien wel het best belichaamd door de opmerking dat 'langharig tuig' nu ook het Wilhelmus zal zingen. Het volkslied wordt naar voren gehaald als gemeenschappelijke deler, evenals het koningshuis, vlaggen en oranje shirts; Nederlandse symbolen worden nu maatschappelijk massaal gedeeld en dit wordt door de kranten benadrukt. Ook het feit dat de krant ervan uitgaat dat iedereen nu weet wat totaalvoetbal is toont aan dat het tot het nationaal gedachtegoed is gaan behoren.

¹⁰⁶ Nico Scheepmaker, 'Oranje speelt voetbal met opgevoerde motor', *Leeuwarder Courant* (6 juli 1974); Nico Scheepmaker, 'Totaalvoetbal', *Nieuwsblad van het Noorden* (6 juli 1974).

Totaalvoetbal is Nederlands en was, ondanks het feit dat het Nederlands elftal dit pas in 1974 speelde, ineens een 'traditie' geworden van Oranje; dit is een goed voorbeeld van Eric Hobsbawm en Terence Rangers theorie 'uitgevonden tradities' welk door hen werd geïntroduceerd in hun bundel *The Invention of Traditions*.¹⁰⁷ Een voorwaarde voor een bevolking om zich verenigd te voelen is volgens Hobsbawm en Rangers een gezamenlijk gedeelde geschiedenis. Deze kan zowel cultureel, sociaal of religieus van aard zijn.¹⁰⁸ Deze geschiedenis blijkt echter vaak niet op de historische waarheid te berusten, wat er feitelijk gebeurt is, maar wordt door regeringen of andere heersende instanties 'verzonnen'; een traditie wordt geïntroduceerd die soms volledig nieuw is, maar meestal geïntroduceerd en enigszins aangepast naar behoeven van de instantie, met als boodschap dat de traditie een continuatie is van een historische traditie van de bevolking en een symbool is van de natie of gemeenschap. Dit is tegengesteld aan de eerder behandelde theorie van Hobsbawm, waarin tradities oprecht en echt zijn en daarbinnen flexibiliteit vertonen. De mogelijke adaptatie hierin is door diverse theoretici echter weer bediscussieerd. Peter Burke geeft in zijn analyse van deze theorie aan: "Given that all traditions change, is it possible or useful to attempt to discriminate the 'genuine' antiques from the fakes?"¹⁰⁹ Voor de uitvinding van totaalvoetbal is dit echter niet al te belangrijk. Zoals Burke stelt: "Such distinctions (between invented and authentic traditions) resolve themselves ultimately into one between the genuine and the spurious, a distinction that may be untenable because all traditions (like all symbolic phenomena) are humanly created ("spurious") rather than naturally given ("genuine")."¹¹⁰ Mensen krijgen een nieuw cultureel fenomeen waarmee ze zich kunnen identificeren en welke ze kunnen delen. Het identificeren met deze tradities zorgt ervoor dat je onderdeel bent van de natie en daardoor geen onderdeel bent van een andere natie. Enkele voorbeelden hiervan zijn de Schotse kilt, de rol van de Duitse voorvader Arminius (*Herman the German*) als vader van de natie of de Bataafse mythe in Nederland. Wat algemenere symbolen zijn bijvoorbeeld nationale vlaggen, waarmee iemand aan kon tonen zich echt te identificeren met een bepaalde staat/natie. In dit geval is de speelstijl cruciaal. Voor het gebruik van totaalvoetbal als kenmerkend cultureel symbool zien we dat erg veel Nederlandse kranten het in de armen sluiten en dat journalisten er dusdanig trots op zijn dat ze het als superieur gaan beschouwen, zien dat andere landen/sporten het willen kopiëren en dat de Nederlandse bevolking erdoor verenigd raakt.

Wanneer Oranje na een 2-0 overwinning op Uruguay, een 0-0 gelijkspel en een 4-1 overwinning op Bulgarije eerste wordt in de eerste groepsfase gaan ook de kranten overstag inzake het juichen voor Oranje. Zo wordt er bijvoorbeeld terminologie van voetbal en Oranje gepubliceerd,

¹⁰⁷ Eric Hobsbawm en Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (1983, Cambridge).

¹⁰⁸ Ibidem, 198.

¹⁰⁹ Peter Burke, 'Review of the Invention of Tradition', *The English Historical Review* 101.398 (1986) 316-317; Richard Handler, 'Review of the Invention of Tradition', *American Anthropologist* 86.4 (1984): 1025-1026.

¹¹⁰ Burke (1986), 317.

vermoedelijk doordat vele mensen voor het eerst naar voetbal kijken. Dit erkent het *NRC Handelsblad* ook. 'Nu het Nederlands elftal in ieder geval een van de twee finales in München heeft gehaald en er nog dagelijks duizenden Nederlanders van alle rangen en standen, van alle leeftijden en van alle gezindten tot de voetbalsport worden bekeerd, kan onderstaande woordenlijst de intrede in het rijk van Koning Voetbal aanzienlijk vergemakkelijken. Aan de hand van de hier gemaakte selectiën kunnen nieuwe voetbalfans zich moeiteloos voegen bij het reeds bestaande miljoenenlegioen kenners'¹¹¹ Opvallend zijn de termen die uitgelegd worden, aangezien zij voorafgaand aan het WK ook al vele malen in de krant stonden. 'Johan: voornaam van zowel Johan Crujff als Johan Neeskens, de duurste en op een na duurste beroepsvoetballers (...) Kromme: koosnaam voor Wim van Hanegem, kromme bal – effectvolle trap waarbij de bal een afwijking naar links of rechts krijgt.(...) Michels: Supervisor van Oranjeploeg van wie NRC Handelsblad reeds voor de oefencampagne in Z van mei beweerde dat hij de beste coach van het wereldkampioenschap zou worden (...) Oranje: dominerende kleur tijdens WK '74 (...) Pressievoetbal: taktiek om tegenpartij voortdurend onder druk te zetten en te houden, wordt thans nog door het Westduitse nationale elftal toegepast, nadat het Nederlands elftal deze verouderde aanvalstaktiek alweer nagenoeg is vergeten' maar ook zo eenvoudig als 'Stip: punt vanwaar strafshop moet worden genomen, gewoonlijk witte stip genoemd'¹¹² Het feit dat termen die al eerder gebruikt werden door de kranten nu uitgelegd worden aan de lezers geeft aan dat de interesse in het Nederlands elftal niet alleen gegroeid is, maar dat voetbal van de gehele bevolking is geworden.

De *Leeuwarder Courant* gaat zo op in zijn enthousiasme voor het Nederlands elftal dat zelfs een analyse van de tegenstanders van Oranje in de groepsfase zeer veel ruimte krijgen in de krant, waarbij bovendien opgemerkt wordt dat Nederland de wedstrijden in de poulefase welhaast zeker winnend moet kunnen afsluiten.¹¹³ Ook wordt in andere artikelen aandacht besteed aan het inkomen van bepaalde voetballers, zoals Neeskens en Crujff, wat aangeeft dat dit langzamerhand nationale iconen aan het worden zijn, mensen waar men graag over leest ook buiten Amsterdam.¹¹⁴

De omslag van de pers wordt goed verwoord door Anton Witkamp in *De Telegraaf* waarin hij schrijft over de overmacht van Oranje in de eerste poulewedstrijd tegen Uruguay: 'het lijkt echter beter, veiliger ook, dat het bij 2-0 is gebleven. Anders zou Oranje op dit ogenblik al wellicht tot de a.s. nieuwe wereldkampioen zijn uitgeroepen. Het Nederlands elftal is toch reeds, en dat is logisch na de wijze waarop het anti-voetbal van Uruguay werd overklast, volop in de schijnwerpers komen te staan. Op slag is de Michels-brigade die de internationale waarnemers bij de formaties ingedeeld, die het in west Duitsland gaan maken – een bevestiging overigens van het WK-motto waaronder TELESPORT al

¹¹¹ Dick Ariese, 'Woordenlijst voor nieuwe voetballezers', *NRC Handelsblad* (2 juli 1974).

¹¹² Dick Ariese, 'Woordenlijst voor nieuwe voetballezers', *NRC Handelsblad*, (3 juli 1974).

¹¹³ Auteur onbekend, 'Ook Bulgarije en Zweden zijn geen probleem voor Nederland', *Leeuwarder Courant* (17 juni 1974).

¹¹⁴ Auteur onbekend, 'Johan Crujff verdient het allermeeste', *Leeuwarder Courant* (17 juni 1974).

weken (Oranje jaagt op wereldgoud) werkt.¹¹⁵ Na de winst van Oranje op Uruguay staat ook Maarten de Vos van *De Tijd* stil bij het Nederlands elftal en de gewonnen wedstrijd. Pablo Forlan, verdediger van Uruguay, over Nederland: “Nederland vormt een geweldige eenheid.” Waarna uitspraken volgden die Oranje ophemelen: ‘Dit Nederlands elftal speelde het totaal voetbal, zoals het grote Ajax dat kon. (...) In de omgeving van twee superbreinen als Van Hanegem en Crujff. [...] Cor van der Hart [op dat moment assistent-bondscoach] zei monter: “Intelligentie overwint kracht.”’¹¹⁶ In een artikel op dezelfde pagina stond ‘Oranje heerste tegen Uruguay zoals het wilde en imponeerde via het vrijwel perfect uitgevoerde totaalvoetbal. waarmee de eens zo trotse ‘Garra Celeste’, de bijnaam van het Uruguayaanse nationale elftal, op welhaast vernederende wijze ontkracht werd.’¹¹⁷ Al met al is het de Nederlandse manier van voetballen waar de kranten trots op zijn, met schoonheid en intelligentie wordt krachtvoetbal overwonnen.

Ook in de tweede groepsronde gaat het goed met Oranje, waarin het wederom eerste werd en zich daarmee plaatste voor de finale. In de tweede groepsronde werd met 4-0 gewonnen van Argentinië, 2-0 van Oost-Duitsland en met 2-0 gewonnen van Brazilië. Na de overwinning van Nederland op Oost-Duitsland, de tweede poulewedstrijd, op 30 juni, wijdt het *NRC Handelsblad* de dag erna een volledige pagina aan het Nederlands elftal en de overwinning. Oost-Duitsland wordt hierin weg gezet als een zeer sterke tegenstander die zelfs een ‘historische overwinning’ op de West-Duitsers had weten te behalen eerder in het toernooi. Nederland wordt wederom als de beste neergezet: ‘technisch en tactisch werd de ploeg van Georg Buschner op alle fronten afgetroefd (...) [en] liepen ook de Oost-Duitsers echter stuk op het buitengewoon succesvolle pressievoetbal van Oranje. Zij hadden zich maar te schikken naar het tempo en het ritme van Johan Crujff en de zijnen en daar gingen zij zonder ook maar een glimp van succes volledig in ten onder. (...) tegen de daaropvolgende lage omhaal van Neeskens had geen van de vier in het doel verzamelde Oost-Duitsers enig verweer (1-0). (...) Toen ook groeide het Nederlands elftal eerst recht tot een magnifieke eenheid, waarin elke speler optimaal acteerde. (...) Crujff nam defensieve taken waar, wanneer één van de verdedigers naar de voorste lijn was doorgeschoven, en strooide en passant met passen naar posities, waar de Oostduitsers het meest kwetsbaar leken. (...) Evenals Ajax in zijn beste jaren speelt het Nederlands elftal in dit wereldkampioenschap een “totaalvoetbal”, waar andere landenploegen nog nimmer aan zijn toegekomen.’¹¹⁸ De coach van de Oost-Duitsers stelde daarnaast: ‘Zowel atletisch, technisch als tactisch vind ik de Nederlanders beter dan de Brazilianen. Dat geldt zowel aanvallend als verdedigend. Ook in de verdediging is Brazilië technisch en tactisch minder sterk dan Nederland.’¹¹⁹ Wederom is

¹¹⁵ Anton Witkamp, ‘Prima perspectief’, *De Telegraaf* (17 juni 1974).

¹¹⁶ Maarten de Vos, ‘Het duurt nog lang’, *De Tijd* (17 juni 1974).

¹¹⁷ Auteur onbekend, ‘Naamloos artikel’, *De Tijd* (17 juni 1974).

¹¹⁸ Bob van Willigen, ‘Tegen Brazilië gelijk spel genoeg’, *NRC Handelsblad* (1 juli 1974).

¹¹⁹ Dick Ariese, ‘Michels: “Oostduitsers angstig”, *NRC Handelsblad* (1 juli 1974).

alles terug te voeren om de tactische en technische superioriteit en de daarmee gemoeid gaande Hollandse school en het totaalvoetbal.

Een ander goed voorbeeld van de ophemeling van het Nederlands elftal is een artikel dat op 3 juli, de dag van de wedstrijd tegen Brazilië, verscheen in het *NRC Handelsblad* genaamd 'Wereldvoetbal', waarin een artikel uit het blad *Rude Pravo* van de Tsjechische communistische partij werd besproken. Vijf jaar eerder werd het Nederlands elftal door deze pers nog weggezet als een land dat louter schopt. Hoewel het fysieke voetbal van Oranje wederom benoemd wordt, is er met name bewondering: "De Nederlanders spelen een totaalvoetbal dat de weg naar de toekomst wijst. Voetbal, hard als graniet, snel als een expresse-trein en tegelijkertijd van een hoge technische kwaliteit. Collectief voetbal doorgeschoten met prachtige individuele acties."¹²⁰ In *Het Vrije Volk* werd hetzelfde artikel geplaatst, maar stond er, voorafgaand aan de wedstrijd tegen Brazilië, ook een interview in met de Braziliaanse bondscoach.¹²¹ Hij legde, volgens de krant, de nadruk op de waardering die er is voor het Nederlands elftal. 'Ik heb respect voor Nederland. Het speelt een nieuw systeem, de ploeg is een en al beweeglijkheid, ze speelt direct en zoekt steeds de kortste weg naar het doel.'¹²² Duidelijk is dat de Nederlandse kranten massaal verslag doen van het succes van Nederland, doordat het nu op de voorpagina's naar voren kwam en sportkaternen langer werden. Het succes werd daarnaast gepromoot als typisch Nederlandse door te benadrukken dat dit voetbal de Hollandse School en totaalvoetbal heet, uitgevonden door Nederland.

Op 3 juli stond in het *NRC handelsblad* een interview met diverse Britse clubcoaches genaamd 'Britse coach: Cruijff c.s. vermoorden de Duitsers'. Bobby Campbell, coach van de Engelse voetbalclub Arsenal, zei dat 'Johan Cruijffs elftal de Westduitsers vermoorden' (zal). Bobby Robson, de nieuwe coach van Ipswich Town zegt: 'De Nederlanders zijn beter dan de Hongaren van 1954 en beter dan de Duitsers die toentertijd wereldkampioen werden. Nederland heeft het beste elftal van de afgelopen 20 jaar.' De journalist gaat ook in op de verschillende manieren waarop landen het WK beleven en hun team supporteren. De manier waarop deze support tot stand gekomen is zegt veel; een proces van waardering dat pas kort voor het WK is gaan rollen: 'Ook al wordt in de Westduitse pers en op de televisie Nederland regelmatig als favoriet genoemd, diep in zijn hart is iedereen ervan overtuigd, dat alleen de Bondsrepubliek wereldkampioen kan worden. Daarvoor hebben de burgers van de Bondsrepubliek maandenlang een hersenspoeling moeten ondergaan; in tegenstelling tot Nederland, waar dit proces eerst in de afgelopen weken op gang is gekomen.'¹²³ Volgens de krant hebben de kranten het Nederlands elftal niet gepromoot en waren er geen verwachtingen om mogelijk kampioen

¹²⁰ Auteur onbekend, 'Wereldvoetbal', *NRC Handelsblad* (3 juli 1974).

¹²¹ Rien Robijns, 'WK: Politie-demonstratie', *Het Vrije Volk* (3 juli 1974)

¹²² Hans Reismann, 'Zagallo's voorganger vertelt', *Het Vrije Volk* (3 juli 1974).

¹²³ S. van der Zee, 'Britse coach: Cruijff c.s. vermoorden de Duitsers', *NRC Handelsblad* (3 juli 1974).

te worden, geen hersenspoeling. Gedurende het WK kunnen we echter zien dat deze 'hersenspoeling' wel aanwezig is, onder andere door dit soort artikelen.

Na afloop van de winst van Oranje op Brazilië stond de *Leeuwarder Courant* de dag erna, op 4 juli, stil bij de overwinning. Hoewel het artikel over de overwinning op de voorpagina stond van de krant, bevatte het verassend weinig informatie. Het belangrijkste leek welhaast de verslaggeving van de buitenlandse pers over de wedstrijd. De pers van de tegenstander in de finale, West-Duitsland, is unaniem in het prijzen van het Nederlandse voetbal. "totaal voetbal won van het Braziliaanse brutaal voetbal"¹²⁴ Wederom een voorbeeld van 'wij' die mooi spelen en 'zij' die slecht en gemeen spelen. *De Telegraaf* daarentegen was een stuk nationalistischer over de zege. 'Brazilianen afgebluft: 2 – 0. Wat een happening, Wat een voetbalfeest. Maar ook wat een oorlog! In de Finale! Grandioos, maar wat kostte de triomf een kracht. Zelfs bloed, zweet en tranen. (...) Maar Oranje haalde het. Brazilië, oftewel de smerige boeven van trainer Mario Zagalo, werd onttroond. (...) Puur modern voetbal kreeg het schitterende Oranje-legioen voorgeschoteld.'¹²⁵ 'Wat een schitterende avond voor het Nederlandse voetbal. Wat een laaiend enthousiasme en diepe bewondering voor het Oranje optreden in het Westfalenstadion, met 't opnieuw zo enorme, niet versagende vaderlandse legioen. Alle buitenlanders [Nederlanders red.] met niemand minder dan Henry Kissinger in het voorste gelid brachten Johan Cruyff en zijn makkers staande een minuten durende ovatie toen de slag ten einde was en de Nederlandse droom werkelijkheid was geworden'¹²⁶ Ook in het *Limburgs dagblad* werden de reacties uit allerlei internationale kranten op de overwinning van Oranje tegen Brazilië tentoongespreid. De krant zelf schreef: 'kranten van alle naties putten zich uit in superlatieven. (...) Daily Express "Hollands prestatie is een geweldig eerbetoon aan Rinus Michels. Vier jaar geleden was Holland een onbelangrijke voetbalnatie; het nationale elftal was nog zes weken geleden een ongeorganiseerde en slecht voorbereid team." (...) Een Duits ochtendblad: "Totaal voetbal won van Braziliaans brutaal voetbal."¹²⁷ Het is wederom de bevestiging dat Nederland alom gerespecteerd en gelauwerd wordt.

Voorafgaand aan de finale tussen Nederland en Duitsland op 7 juli werd er op 4 juli zelfs stilgestaan bij het verschil in verslag doen van voetbalwedstrijden. Het is misschien niet toevallig dat dit artikel verscheen in het *Limburgs Dagblad*, gezien hier vele artikelen over Duitsland in staan, en van de hand van Nico Scheepmaker was. De culturele verschillen tussen Nederland en Duitsland werden duidelijk doordat Nederlandse verslaggevers proberen een volledig beeld van de wedstrijd te schetsen, beter waren in individuele spelers te herkennen en ook te benoemen wat er buiten het beeld gebeurde

¹²⁴ Auteur onbekend, 'Nederland in finale van wereldtoernooi voetbal', *Leeuwarder Courant* (4 juli 1974).

¹²⁵ Jan de Deugd, 'Brazilianen afgebluft: 2 – 0', *De Telegraaf* (4 juli 1974).

¹²⁶ Anton Witkamp, 'Ongelooflijke triomf', *De Telegraaf* (4 juli 1974).

¹²⁷ Onze verslaggevers, 'Oranje: voetbalsprookje', *Limburgsch Dagblad* (5 juli 1974).

op het veld, om zo het Nederlandse publiek van alle informatie te voorzien.¹²⁸ Hierbij wordt niet benoemd hoe Duitse verslaggevers verslag doen van wedstrijden.

De kranten hebben niet alleen het Nederlands elftal nu ook omarmd, ze promoten sterk de vereenzelvig van Nederland met het nationale team. Er is aandacht voor alle aspecten van Oranje in de kranten, maar met name de tegenstelling tussen Nederland en andere landen wordt belicht door de kranten. Dit zijn sterke kenmerken van de totstandkoming of aanpassing van een nationale identiteit. Het voetbal als onderdeel van de Nederlandse nationaliteit werd al belicht door de kranten, maar komt steeds explicieter naar voren. De plaats van voetbal in de maatschappij komt in de kranten ook goed naar voren wanneer we kijken naar de kritiek die het voetbal krijgt. Zo stelde Boris Tomas, een voormalig Nederlands jeugdelftalsspeler, aan het einde van het toernooi op twee juli, twee dagen voor de finale, in *Het Vrije Volk* dat het voetbal nu niet mooier is dan vroeger: ‘U ziet nu mooier voetbal? Onzin. Er waren meer doelpunten in die tijd [vroeger] (...) Nee, het huidige voetbal geeft wat meer defensief spel, wat minder doelpunten, wat meer “neerleggen”, wat hogere hekken en vele pagina’s meer krant’ Duidelijk is hierbij dat de kranten weglopen met voetbal, al begrijpt de schrijver niet waarom. Daarnaast stelt hij ironisch dat totaalvoetbal niet zo genoemd wordt omdat het een unieke manier van voetballen is, maar omdat de vrouwen van spelers nu meer betrokken worden bij het voetbal; voetbal is van het publieke domein.¹²⁹ Al met al toont juist die kritiek aan dat voetbal nu echt van de massa is geworden en dat kranten daar een belangrijke rol in spelen.

De culturele erfenis: finale verloren, Nederland veroverd

‘In zekere zin ben ik waarschijnlijk onsterfelijk.’¹³⁰ – Johan Cruyff

Na afloop van de verloren WK finale gebruikt de *Leeuwarder Courant* analyses van buitenlandse kranten om aan te geven hoe indrukwekkend de prestaties van Oranje zijn geweest, en wat er voor kritiek op is gekomen. Volgens de krant schrijft de pers in Duitsland dat Nederland terecht heeft verloren, de Britten noemen de arrogantie de reden van het verlies van het Nederlands elftal, maar prijzen het voetbal, de Belgische kranten noemen het Nederlands elftal het beste team en trekken de parallel met het magische team van Hongarije dat verloor tegen de Duitsers en ook Italië prijst Nederland en de innovaties binnen het voetbal van Nederland.¹³¹ Tegelijkertijd is er een andere trend waarneembaar in de pers, die goed verwoord wordt door de krant *Amigoe di Curacao*: ‘Het is jammer

¹²⁸ Nico Scheepmaker, ‘i.n.d.i.r.e.c.t’, *Limburgsch Dagblad* (4 juli 1974).

¹²⁹ Boris Tomas, ‘De bal is rond gebleven’, *Het Vrije Volk* (2 juli 1974).

¹³⁰ Henk Davidse, *In zekere zin ben ik waarschijnlijk onsterfelijk: een schatkamer vol Cruyffspullen en quotes* (2014).

¹³¹ Auteur onbekend, ‘Deel internationale pers betreurt verlies Nederland’, *Leeuwarder Courant* (8 juli 1974).

voor Oranje. Maar in een toernooi om de wereldkampioenschap telt slecht het behalen van de titel. Hoe eervol een ploeg ook tweede wordt in de strijd om de wereldbeker, het zal slechts uiterst zelden aan de analen worden ontleend.¹³²

De meeste kranten kiezen in hun nabeschouwingen echter voor het belichten van datgene wat Oranje zo succesvol maakte, het totaalvoetbal en de Hollandse school; niet geheel toevallig twee termen die als typisch Nederlands beschouwd kunnen. Zo schrijft *De Tijd*: 'Mede door gebrek aan veine, maar zeker niet ten onrechte, bezweek het alom bejubelde Nederlandse avant-garde-voetbal voor de hoogbejaarde Duitse 'Kämpferische Leistung. (...) W.-Duitsland werd Weltmeister, maar het toernooi als geheel stond in het teken van het Nederlandse totaalvoetbal. Die Mannschaft schreef voetbalgeschiedenis; Oranje gaf het spel een nieuwe dimensie: Oranje vice-Weltmeister. Het is meer dan waarop we drie weken terug mochten hopen, maar minder dan we gisteren verwachtten. Nederland beleeft nu de kater na het feest. Maar dat feest was er dan toch eerst maar, drie weken lang... Nederland verloor alleen van de verkeerde tegenstander. Tweede na ieder ander land en we zouden ons beslist minder katerig gevoeld hebben. We zullen het moeilijk krijgen op het strand de komende weken.'¹³³ Het Nederlands Elftal dat verloor tegen West-Duitsland was een aderlating volgens *De Tijd*. Dit lijkt gebaseerd te zijn op de historische tegenstellingen met Duitsland, die vervolgens geprojecteerd werden op het voetbal.

Het opinieartikel in *De Telegraaf* van, wederom, Anton Witkamp brengt alle bovengenoemde elementen samen: 'Als je een dergelijk slopend toernooi lang vriend en vijand verbaast met gesublimeerde demonstraties, als je met schitterende acties en schoonheden van treffers de menigte in vervoering brengt, als je dankzij alle tentoongespreide kwaliteiten en inzet je weet op te werken tot finalist, dan kan je meer afgaan. (...) Oranjes jacht op wereldgoud is op zilver gestrand. Gestrand? Het hele toernooi beschouwend kan niet anders worden gesteld dan dat het zilver voor de Michels-brigade de glans van goud heeft!'¹³⁴ De *Leeuwarder Courant* kiest dezelfde insteek aan de hand van een ingezonden brief: 'liepen de even briljante Oranje-voetballers zich een dag later op een muur van Duitse onverzettelijkheid stuk. (...) de Oranjeformatie met zijn razendsnel gegroeide legioen behoorden dus voorbereid te zijn (...) Een schrale troost mag voor de teleurgestelden zijn, dat in de WK'74 het aanvallende voetbal heeft gezegevierd. En dat is al heel wat. (...) Het catenaccio, de moorddadige en verafschuwde Italiaanse voetbaluitvinding, beheerste ook de WK'74 (...) Het Duitse "sturm und drang" voetbal, het "to rise to the occasion" spel van de Britten (...) Deze ontwikkeling [defensief voetballen red.] maakt, dat het voetbal gaat vervreemden van het volk. (...) Krijgen de onheilsprofeten uit 1953, toen de Mammon vat kreeg op ons vaderlands voetbal [hier wordt de

¹³² Auteur onbekend, 'Streven naar meer gelijkheid van kracht in eindtoernooien voetbal', *Amigoe di Curacao* (8 juli 1974).

¹³³ Cor Snel, 'We krijgen het moeilijk op het strand, de komende weken...', *De Tijd* (8 juli 1974).

¹³⁴ Anton Witkamp, 'Glans van goud', *De Telegraaf* (8 juli 1974).

invoering van betaald voetbal in Nederland in 1953 bedoeld], dan toch gelijk?’¹³⁵ Nederland wordt hier gepresenteerd als een land dat weerstand biedt aan een negatieve mondiale trend; Oranje voetbalt op een manier die het volk in vervoering weet te brengen en weet te binden en daarom zou niet overgestapt moeten worden op een andere voetbalstijl. Daarnaast stelt de krant belangrijk vast dat het aantal supports van Oranje erg snel groeit in het land.

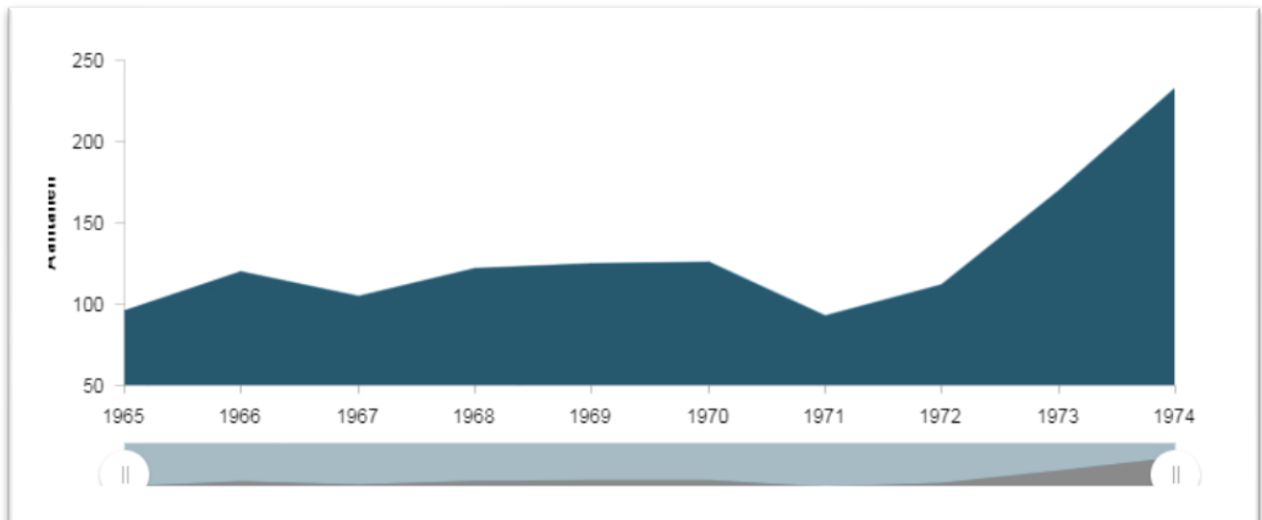
Na het WK werd voormalig Ajax-trainer Knobel aangesteld als de nieuwe bondscoach van Oranje en staat er op dertien juli een groot interview met hem in *de Telegraaf*. Zijn analyse van het WK: ‘Johan Crujff was het Nederlands elftal. Ik wil de andere spelers niets te kort doen. Zes wedstrijden speelde Crujff geweldig, de zevende, wel de finale, acteerde hij veel minder. Toen verloor Nederland. In mijn Ajax tijd is mij lang verweten dat ik het steeds over het gemis van Crujff had. Misschien was dat praten over Crujff verkeerd. Het tiende wereldkampioenschap bewees wel dat ik het aan het rechte eind had. (...) Crujff bepaalt het gezicht van een club. In een team dat totaal-voetbal speelt bezit hij een aparte gave. Johan kan met een unieke beweging het spel een verrassende wending geven. (...) Was Crujff aan de bal dan ging er iets door de mensen heen. Voetbal is voor veel mensen vanaf de tribunes erg eenvoudig. Iedereen denkt dat kan ik ook. Crujff doet dingen die niemand verwacht. Dat boeit de mensen. (...) Door het goede clubvoetbal in Nederland ben je verwend. (...) Kijk bovendien naar het prachtige totaal-voetbal van Nederland. Je speelt het wel succesvol bij de gratie van Johannes Crujff. Brazilië had eens Pele. Je mag je dus niet blindstaren op het spel dat Nederland vertolkte. (...) Nederland beschikte over de beste trainer, de beste voetballer van het toernooi en het beste team. (...) Ik geloof dat het weer een hele eer is het Oranje-shirt te dragen. De hele wereld kent nu het Nederlands elftal. Vier Europa cups verzamelden Ajax en Feyenoord. Een hoteleigenaar in München had het tegen mij steeds maar over Johnny Rep. [...] Er moet weer een gevecht geleverd worden voor een plaats in Oranje.’¹³⁶ Wederom valt op dat Oranje als welhaast kunst wordt neergezet. Een speelstijl die iedereen verbaast in de wereld en waar iedereen van geniet. Waar Nederland achter kon staan en die kon verbinden, terwijl het spelen voor het Nederlands elftal ineens weer een eer was geworden, nadat spelers en de Nederlandse bevolking voor lange tijd geen interesse hadden in het Nederlands elftal.

Hoewel de finale was verloren had het Nederlands elftal met succesvol totaalvoetbal er wel voor gezorgd dat de bevolking massaal het Nederlands elftal keek, dat de politiek, met name premier Den Uyl, zich publiekelijk mengde met Oranje en ook dat meer, maar niet alle, kranten uiteindelijk schreven over het Nederlands elftal dan tevoren en daarnaast besteedden de kranten die voorheen ook al schreven over voetbal er steeds meer pagina’s aan. Het was niet meer een volkssport, maar een sport van Nederland(ers). Dat voetbal kunst was geworden kwam met name door Crujff, zo schreef

¹³⁵ Luigi Bulsing, ‘Krijgen onheilsprofeten uit '53 ondanks carrouselvoetbal nog gelijk’, *Leeuwarder Courant* (12 juli 1974).

¹³⁶ Jan de Deugd, ‘George Knobel: ik moet met lege handen beginnen’, *De Telegraaf* (13 juli 1974).

op 31 mei 1973, voorafgaand aan het toernooi nog, het *NRC Handelsblad* bij monde van schaakgrootmeester Jan Hein Donner: “Sport en kunst hebben niets met elkaar te maken (...) maar maakt voor Cruijff een voorzichtige uitzondering. In Cruijff ontdekte hij een schoonheid die de meeste voetballers moten ontberen”.¹³⁷ Of de constatering van Hilvoorde en Stokvis dat de journalist Nico Scheepmaker in *De Telegraaf* stelde dat de kunstenaar Jacques Tati tegen Cruijff zei dat ze collega’s waren in het creëren van kunst.¹³⁸ Deze koppeling geeft ook aan dat een breder publiek zich begint te interesseren voor voetbal en het niet alleen een volkssport meer is. (zie figuur 11)

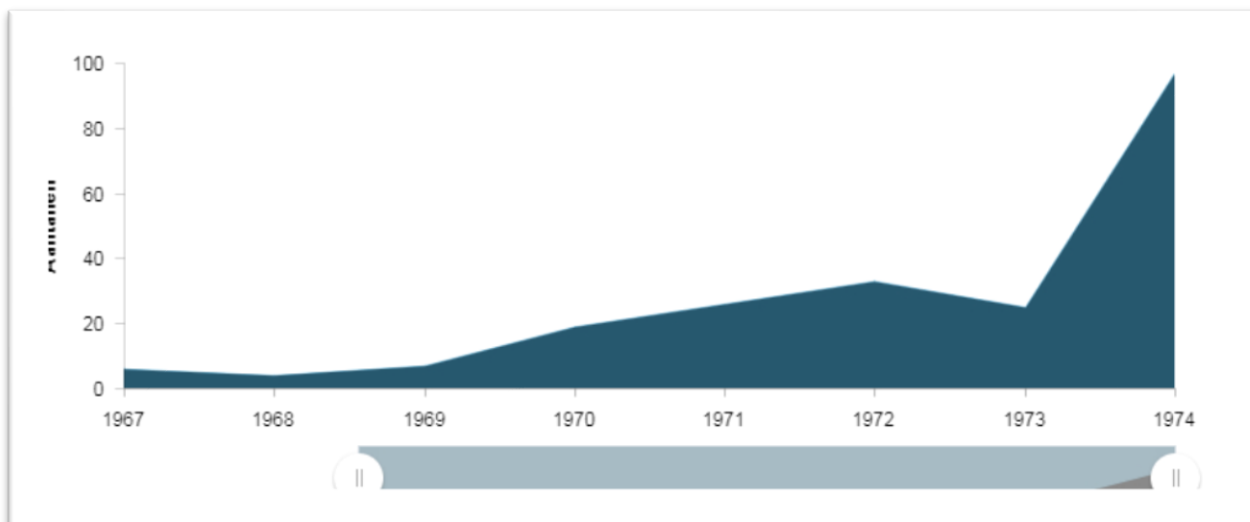

Figuur 10: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen 'voetbal' en 'kunst' met het aantal hits per jaar

Maar niet alleen werd voetbal steeds meer als kunst beschouwd, kranten die tot dusverre weinig moesten hebben van voetbal beschouwen het ineens als nieuwswaardig. Waar de katholieke krant *De Tijd* al veel langer verslag deed van voetbal en het progressief protestante *Trouw* mededeelde welke wedstrijden er gespeeld werden in het weekend, moesten andere gereformeerde kranten niets van voetbal hebben. Het aantal resultaten voorafgaande aan 1974 kunnen verklaard worden door de successen van Ajax in Europa. Desalniettemin ligt de piek in 1974. (zie figuur 12)

¹³⁷ Jan Hein Donner, 'De Nieuwe Kunst', *NRC Handelsblad* (31 mei 1974).

¹³⁸ Hilvoorde en Stokvis (2013) 431; de krant van 7 maart 1969 staat niet op Delpher, vandaar dat gekozen is om het bij de secundaire bron te houden.

Figuur 11: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen voetbal en kunst in kranten met gereformeerd in de naam met het aantal hits per jaar

Een belangrijk moment wat goed de waardering van de Nederlandse bevolking voor Oranje weergeeft, en waar de kranten bijzonder veel aandacht aan besteden, is de huldiging van het Nederlands elftal op 8 juli. Volgens de kranten brengt deze huldiging Nederland bijeen. Zo schrijft de *Leeuwarder Courant* over dat er ‘duizenden en duizenden’ mensen af kwamen op Amsterdam en dat liederen zoals ‘hup Holland hup’ en de ‘zilervloot’ over het Leidseplein schalden. De huldiging door de koningin, door het kabinet en door de gemeentebesturen van zowel Den Haag en Rotterdam geeft des te meer aan dat Oranje van iedereen is geworden. Neeskens vatte het goed samen door schuld bewust te zegen: “Alleen al voor al deze mensen hadden we die beker mee naar huis moeten nemen”.¹³⁹

Ook het *NRC Handelsblad* stond stil bij de huldiging van het Nederlands elftal, waarin vier ‘leiders’ van het Nederlands elftal lintjes kregen van de ‘ridders van oranje orde’. De krant omschreef de ceremonie als volgt: ‘Theo de Jong [voetballer van het Nederlands elftal] zette een polonaise in, gevolgd door premier Den Uyl, mevrouw Michels en Rinus Michels. (...) Premier den Uyl veroverde in het voorbijgaan een militaire pet en zette die bij mevrouw Michels op het hoofd (...) minister van Doorn [zei] namens de regering: vanaf de eerste Europa Cup heeft het Nederlandse voetbal een opgang doorgemaakt. Het totaalvoetbal is een begrip in de wereld geworden [...] Den Uyl: de voetbalbeker is naar Duitsland gegaan, de glorie naar Nederland’.¹⁴⁰ Wat ook het belang van deze huldiging aangeeft is dat dit artikel niet op de voorpagina of sportpagina stond, wat gebruikelijk was, maar dat dit gepubliceerd was op de pagina ‘politiek’ van het *NRC Handelsblad*. Het geeft aan dat de internationale successen van Nederland, zowel via Ajax als Oranje, volgens de premier ervoor hebben gezorgd dat

¹³⁹ Auteur onbekend, ‘Alleen al voor al deze mensen hadden we die beker mee naar huis moeten nemen’, *Leeuwarder Courant* (8 juli 1974).

¹⁴⁰ Onze redacteuren, ‘Oranje beduusd door overweldigende hulde’, *NRC Handelsblad* (9 juli 1974).

totaal voetbal een begrip in de wereld is geworden. Het voetbal is een paradepaard van Nederland geworden. Dat is ook te merken aan de plaats die voetballers die het totaalvoetbal vertegenwoordigen verkrijgen in kranten.

Na het WK zien we het bewijs dat voetbal inmiddels zo'n prominente rol heeft gekregen in de samenleving dat er aan Johan Neeskens een volledige pagina gewijd wordt. Gezien het gepubliceerd is in de sociaaldemocratische krant *Het Vrije Volk* is het niet verwonderlijk dat de titel luidt: 'Johan Neeskens: van schoonmaker tot miljonair.' Het belangrijkste dat hieruit meegenomen kan worden is dat de krant expliciet vraagt naar de bereidwilligheid van Nederlandse spelers, zoals Crujff en Neeskens, om nog voor Oranje te spelen nu ze in het buitenland zitten. In de contracten staat dat ze alleen bij belangrijke wedstrijden hoeven te zijn, waardoor gevreesd wordt dat spelers veelal niet zullen komen opdagen in de toekomst.¹⁴¹ Voetballers zijn nationale iconen geworden en zeker iemand als Neeskens staat daar symbool voor. Door doorzettingsvermogen heeft hij datgene bereikt wat niet voor iedereen is weggelegd.

Dat het voetbal door de kranten een veel breder publiek trok is ook te zien aan de intrede van reclames die betrekking hebben op (spelers van) Oranje. Zo kopt *De Tijd* de dag na de finale: 'We moeten nu met het voetbal de boer op'. Het artikel biedt wederom een interessant inzicht in de massale steun en omarming van Oranje door de Nederlandse bevolking en de daaruit voortkomende manieren waarop voetbal gebruikt wordt voor verschillende doeleinden: 'Wie waren er eigenlijk niet, gisteren, namens de Nederlandse regering. Joop den Uyl was er met zijn vrouw, en zijn ministers Van der Stoep, Van Agt, Van Doorn, Van Kemenade, Westerterp en Pronk waren er ook. Prins Bernhard was er – en er lag gistermorgen, ook een telegram van Prinses Beatrix en prins Claus waarin het Nederlands elftal veel 'toi-toi-toi' werd toegewenst. Een duidelijker bewijs dat Oranje meer dan ooit populair is, lijkt niet voorhanden. Meer dan een maand lang ging het in Nederland om voetbal, al het andere was slechts bijzaak. Ziedaar de grote winst van dit wereldtoernooi. (...) Werkelijk alle buitenlandse journalisten schreven dag-in-dag-uit over Nederland. (...) Zaterdagavond nog toonde de Duitse TV een documentaire over Amsterdam, die attractieve beelden en veel lovende woorden opleverde. Holland, zo staat onomstotelijk vast, is in. En dat dankzij een 'stelletje voetballers' waar zo lang niemand in geloofde. (...) Je kan zeggen dat het klimaat rond het voetbal in Nederland nu bijna optimaal is. Wie dat vijf weken terug zou hebben gezegd, zou onmiddellijk in een dwangbuis gestopt zijn.' Daarnaast wordt gesteld dat deze prestatie meer betekent voor Nederland dan de prestaties van Nederlandse sporticonen Jan Jansen, Ard Schenk en Sjoukje Dijkstra, respectievelijk de eerste Nederlandse Tour de France winnaar, drievoudig Olympisch goud winnaar met schaatsen en kunstrijdster die meermaals wereldkampioen en Europees kampioen werd. Niet alleen wat betreft de waardering vanuit het volk

¹⁴¹ Jan D. Swart, 'Johan Neeskens van schoonmaker tot miljonair door Jan D. Swart', *Het Vrije Volk* (29 augustus 1974).

was de voetballende prestatie groter, ook door de financiële winst van het toernooi.¹⁴² Dit artikel geeft goed weer dat sportprestaties alom belangrijk zijn voor de bevolking, maar dat deze prestatie, ondanks dat ze niet gewonnen hebben, er boven uitsteekt. De relatie tussen de omarming van het voetbal, de waardering vanuit het buitenland voor Nederland, het geld dat voetbalsucces oplevert en de overheid wordt gelegd.

De daadwerkelijke reclames in de kranten geven een nog beter beeld weer. Zo duikt het sportmerk Puma direct op het succes van Oranje. Sterspeler Crujff speelde namelijk op Puma schoenen doordat hij nu alom gezien wordt als de beste speler maakt dit merk veel reclame met Crujff als boegbeeld. Crujff wordt gepresenteerd als een van de grootste voetballers aller tijden en in het rijtje geplaatst met Pele en Eusebio, waarna er staat dat al deze spelers op Puma speelden.¹⁴³ Een andere reclame slaat op Oranje en hoe Nederland daar trots op kan zijn: 'Oranje in de finale en een geweldige Vakservice actie (...) koop een kleurentelevisie (...) krijg een rijksdaalder terug voor elk doelpunt dat Oranje heeft gescoord op het WK' en een andere reclame op dezelfde pagina schrijft 'Wij bleven optimist (...) Oranje t-shirts 9,95 (...) [bedrukt met de] Holland Leeuw WK '74'¹⁴⁴ Tijdens het toernooi werd er ook op het WK gesprongen door reclame te maken voor zij die geen voetbal keken: 'Het voetballen en het slechte weer zat? In Spanje schijnt de zon. Extra 25-d vliegreis Mallorca vertrek 14/7 hotel volpension – kamers bad/terras. Vlak bij zandstrand f 520 p.p. etc.'¹⁴⁵ Naast deze voorbeelden wordt er na afloop ook op een andere manier reclame gemaakt; advertenties voor allerlei soorten merchandise, van T-shirts van Oranje tot voetbalpoppetjes die je kan sparen bij de supermarkt.

Zo staat er vijf dagen na het verlies van Nederland in de finale er een reclamebulletin in het *Nieuwsblad van het Noorden*, waarin een kinderboerderij gepromoot wordt. De kinderboerderij van Malkenschoten wordt afgezet tegen de gewone boerderijen in het Noorden door deze te vergelijken met voetbal, en de kinderboerderij van Malkenschoten met 'totaal voetbal zoals Nederland het speelde (...) Hier is dan sprake van totaal kinderboerderij. Nog beter samengevat met "all-in".¹⁴⁶ Ook wanneer we kijken op Delpher zien we een bevestiging van de toename van advertenties door het succesvolle WK. Voorafgaand aan het WK levert de zoekterm Oranje binnen advertenties met name hits op met bijvoorbeeld de verkoop van huizen aan de 'Oranjestraat'. Voor het overzicht is de periode tot 1978 genomen, aangezien Oranje toen ook een succesvol WK speelde. (zie figuur 13, 14 en 15)

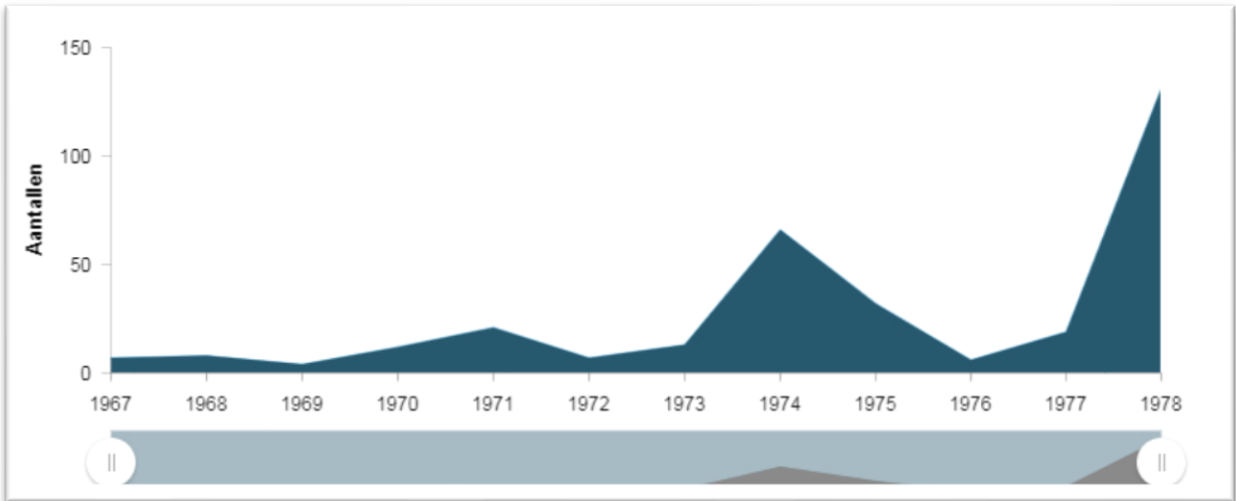
¹⁴² Kees Jansma, 'We moeten nu met het voetbal de boer op', *De Tijd* (8 juli 1974).

¹⁴³ 'Advertentie Puma', *De Telegraaf* (8 juli 1974).

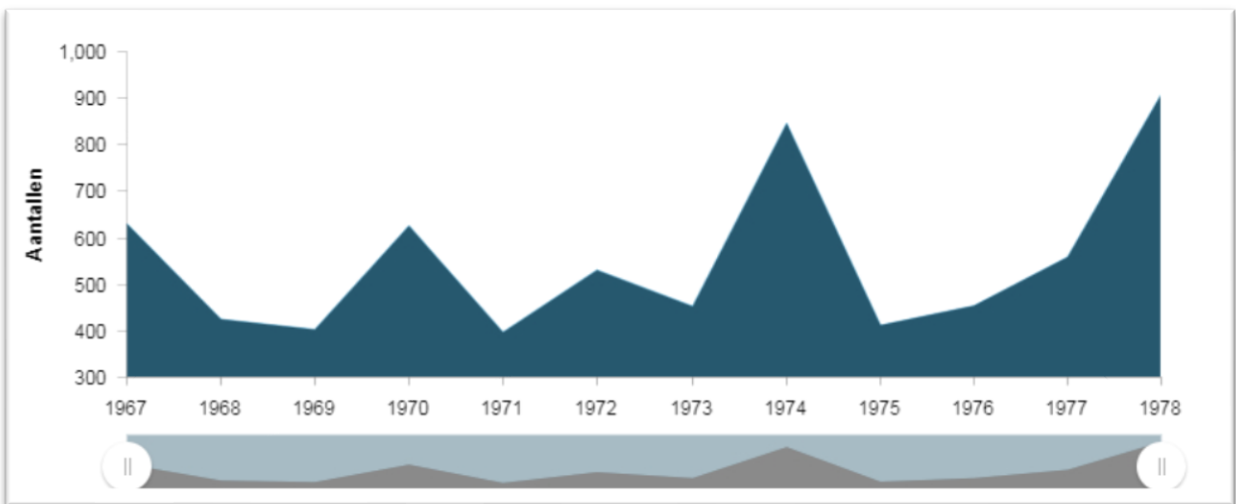
¹⁴⁴ "Advertenties sportpagina", *Limburgsch Dagblad* (5 juli 1974).

¹⁴⁵ 'Advertentie: Het voetballen en slechte weer zat?', *De Telegraaf* (8 juli 1974).

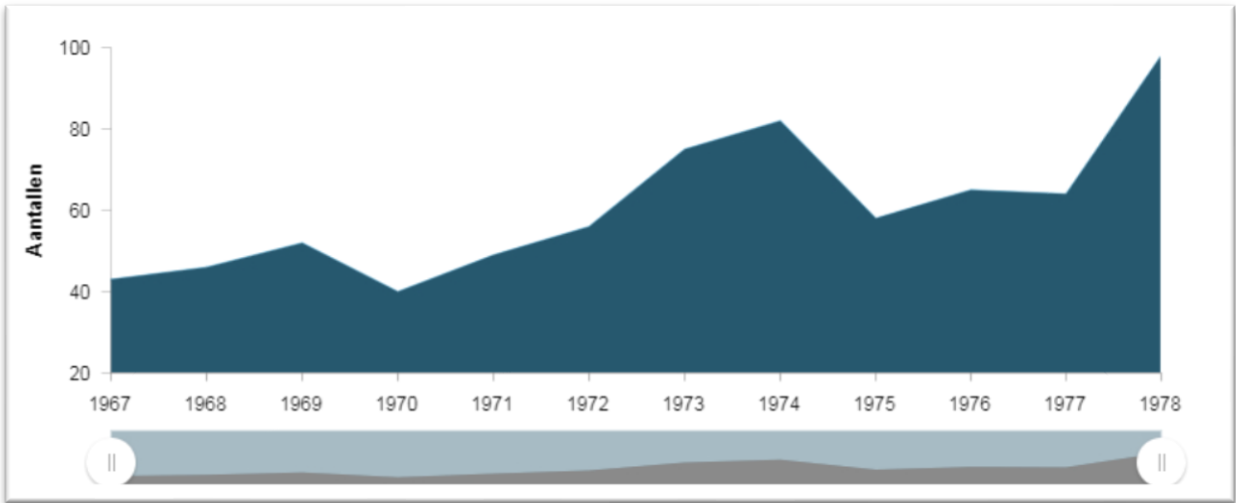
¹⁴⁶ Auteur onbekend, 'Malkenschoten: all-in recreatie bij Apeldoorn', *Nieuwsblad van het Noorden* (13 juli 1974)

Figuur 123: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen 'Oranje' en 'voetbal' in de categorie advertenties met het aantal hits per jaar

Figuur 134: Het aantal resultaten op Delpher met de zoekterm 'voetbal' in de categorie advertenties met het aantal hits per jaar

Figuur 145: Het aantal resultaten op Delpher met de zoektermen 'totaalvoetbal' of 'Hollandse school' in de categorie advertenties met het aantal hits per jaar

Conclusie

De rol die de kranten speelden in de koppeling tussen de Nederlandse identiteit en voetbal is niet te onderschatten. Voorafgaande aan het succes van Ajax in Europa wordt er beduidend minder geschreven over voetbal, maar het nationale succes van Ajax gaat gepaard met het idee dat voetbal als noemenswaardig nieuws gezien gaat worden door kranten. Ajax wordt in deze periode tot het uithangbord van het Nederlandse voetbal gemaakt. Wanneer Ajax internationaal resultaat begint te boeken, wordt het succes van Ajax als nationaal succes gepresenteerd; hiermee werd de basis gelegd voor de koppeling tussen de nationale identiteit van Nederland en het voetbal zoals dat gespeeld werd door Ajax, vanaf dat moment bekend als de Hollandse school. De vraag die centraal stond in de scriptie was: 'In hoeverre werd voetbal in de periode 1965 – 74 gekoppeld aan de Nederlandse nationale identiteit door de Nederlandse geschreven pers?' Het antwoord hierop gaat verder dan de zojuist genoemde koppeling. Wanneer het Nederlands elftal namelijk succes begint te boeken zien we een nog veel verdere samensmelting van de Nederlandse bevolking in en volgens de kranten. Het antwoord op de hoofdvraag kent dan ook geen eenduidig antwoord.

In 1965 is Ajax volgens nationale maatstaven een Nederlandse 'topclub', maar tegelijkertijd ook nog echt Amsterdams; Ajax representeerde Amsterdam, maar niet Nederland en het Nederlandse voetbal. In regionale kranten zoals *Limburgsch Dagblad* en *Leeuwarder Courant*, maar ook het Rotterdamse *NRC*, hebben we kunnen zien dat kranten pas vanaf het internationale succes de 'Ajax-school', de 'Hollandse school' zijn gaan noemen; Nederlandse kranten, zowel regionaal als nationaal, zagen graag dat alle Nederlandse clubs gingen spelen zoals Ajax. Ajax was van 'zij' (Amsterdammers) geworden tot een 'wij' (Nederland). Deze omslag vond reeds plaats in 1970, maar krijgt met name gestalte in 1972 als ook een andere term voor het Ajaxvoetbal uitgevonden wordt: totaalvoetbal. Deze term gaat de geschreven pers domineren en alle journalisten lijken er trots op te zijn de term te hanteren en goed voetbal als totaalvoetbal te omschrijven. Wel blijkt uit onder andere een ingezonden stuk van Boris Tomas, 'De bal is rond gebleven', dat niet iedereen van de Nederlandse bevolking zo enthousiast was over dit voetbal als de kranten soms deden vermoeden.¹⁴⁷

Naast de omslagpunten 1970 en 1972 zagen we in 1968 al wat meer enthousiasme van kranten voor Ajax, waarmee zij ingaan tegen de mening van lezers, gezien meerdere ingezonden stukken die een stuk negatiever zijn over Ajax en totaalvoetbal dan de kranten. Vanaf het Europees succes van Ajax in 1971 zien we ook een omslag in de manier waarop kranten over voetbal schrijven; voetbal wordt van een volksport tot een nationale sport gemaakt. Waar Ajax voor 1971 ook in Europa actief en

¹⁴⁷ Boris Tomas, 'De bal is rond gebleven', *Het Vrije Volk* (2 juli 1974).

succesvol was, kreeg zelfs de eerste finale in de Europa Cup I in 1969 tussen Ajax en AC Milan minder aandacht dan een hockeywedstrijd tussen Nederland en Duitsland op de sportpagina. In 1970 zien we echter dat artikelen over Ajax ineens verschijnen op de voorpagina in plaats van in de sportkatern. De dedain waarmee de meeste kranten schrijven over voetbal neemt af en voetbal wordt langzaam steeds meer als cultuur gezien. Daarnaast is het gebruik van de termen 'wij' en 'zij' opvallend. Voor het internationale succes van Ajax speelt met name nog de regionale rivaliteit tussen de clubs. En waar eerder de nadruk lag op het onderscheid van 'wij' (de regio) tegen 'zij' (Amsterdammers), is er een verandering te zien wanneer Ajax 'ons' vertegenwoordigt in Europa, waarna Ajax voortaan bij naam genoemd wordt en niet meer benadrukt wordt dat Ajax uit Amsterdam komt. Het idee van 'wij' (Nederlanders) is vooral duidelijk waarneembaar wanneer Ajax speelt tegen Duitse tegenstanders, met name in de kranten uit regio's die grenzen aan Duitsland schrijven: 'Wij' hebben de Duitsers weten te verslaan.

Het succes van Oranje dat volgde op dat van Ajax kwam dan ook op een perfect moment. Voetbal was door het succes van Ajax al een sport geworden die door steeds meer lezers van kranten gevolgd werd. Een nationaal voetbalteam waarmee iedereen zich verbonden voelde door middel van nationaliteit was koren op de molen van de kranten. De benadrukking van 'wij' en 'zij' wordt in de kranten nog sterker tijdens het WK 74. Hier leek het echter lange tijd niet op. Voorafgaande aan 1974 is duidelijk te zien dat de het Nederlands elftal niet leeft bij zowel de kranten als de bevolking. Nadat Oranje zich in 1972 bijna had geplaatst voor het EK, schrijft de pers dat de bevolking onterecht enthousiast aan het worden is over Oranje. Tussen 1972 en 1974 blijft de geschreven pers cynisch over Oranje, maar wanneer de eerste wedstrijd gewonnen wordt op het WK gaan de kranten massaal overstag. Lijsten met termen van voetbal worden ineens gepubliceerd en Oranje is van 'ons' allemaal, 'iedereen' gaat op in de feestvreugde, 'zij' (buitenlandse kranten) waarderen 'ons' enorm. Ook wordt in de kranten nu de nadruk gelegd op de bindende rol die het voetbal voor de gehele bevolking speelt. Waar Ajax regio-overstijgend was geworden, was het Oranje dat ervoor zorgde dat de Nederlandse bevolking als een geheel werd gepresenteerd door de kranten. Zo wordt er geschreven dat 'langharig stuk tuig nu het Wilhelmus zingt', maar ook dat premier Den Uyl in de polonaise loopt met de Oranjespelers. Kranten presenteren het voetbal als een sport die van de gehele natie is en waar iedereen aan deelneemt, van 'tuig' tot premier.¹⁴⁸ Het beste kwam dit naar voren als de kranten schrijven over de manieren waarop door het hele land geluisterd wordt naar de radio als Oranje speelt, hoe de viering van het Nederlands elftal door het hele land plaats vond of door te kijken naar de enorme toename van advertenties die refereren naar Oranje, totaalvoetbal of Crujff. Ook is te lezen dat het totaalvoetbal van Oranje tijdens en na afloop van het WK 74 een cultureel exportproduct is

¹⁴⁸ Auteur onbekend, 'Den Uyl blijft thuis', *De Telegraaf* (4 juli 1974).

geworden; andere landen willen volgens de kranten lijken op Nederland. Het zingen van het Nederlandse volkslied, het trots zijn op Oranje, het voetbal de 'Hollandse school' noemen, naar de beroemde Nederlandse meesters (schilders) uit de gouden eeuw, het schrijven in 'wij' ten opzichte van 'zij' en het jezelf presenteren als een land waar andere landen tegen op kijken zijn typische kenmerken van nationale identiteit, die de kranten hanteren door middel van voetbal.

Er is niet genoeg ruimte om de nuances per krant aan te geven, maar elke krant schreef op een net iets andere manier over voetbal. Bij *De Tijd* lag de nadruk op de binding tussen voetbal en de bevolking en wordt er daarnaast veel waarde gehecht aan de esthetische waarde van het voetbal. Bij *De Telegraaf* werd een ander uitgangspunt gehanteerd; alles wat met het Nederlandse voetbal te maken heeft is altijd beter dan het buitenlandse voetbal: 'wij' (Nederland) spelen mooi voetbal, 'zij' (buitenlandse landen, met name andere Europese landen) spelen lelijk en agressief voetbal. Ook worden overwinningen uitgebreider belicht dan in andere kranten. Het andere uiterste werd gevormd door het *Algemeen Dagblad* en *NRC*, later *NRC Handelsblad*. In deze kranten gaat het met name over de economische of politieke rol die voetbal speelt in de maatschappij geschreven, waarbij voetbal gezien wordt als plat volksvermaak dat inhoudelijk niet genoeg waard is om over te schrijven. Zo wordt er voorafgaand en na afloop van de verloren Europa Cup I-finale tussen Ajax en AC Milan in 1969 door het *Algemeen Handelsblad* geen artikel gepubliceerd over de kansen van Ajax, hoe zij tactisch zouden kunnen gaan spelen of hoe bijzonder het succes van Ajax tot dusverre al was, maar zijn de recette-inkomsten en hoe Nederland hiervan zou kunnen leren wel onderwerpen die aangesneden worden.¹⁴⁹ Daarnaast is het belangrijk om je te realiseren dat de artikelen in de kranten steeds vaker een-op-een over werden genomen door lokale kranten, waardoor door heel Nederland identieke artikelen stonden in lokale kranten. Dit kan deels verklaard worden door het ANP, maar anderzijds ook doordat verslaggeving van journalisten bij 'buitenlandse wedstrijden' door 'speciale verslaggevers' gedaan werd; de beperkte hoeveelheid aanwezige journalisten in het buitenland stuurden teksten naar de kranten toe, waarbij de kosten vermoedelijk gedeeld werden door kranten die dezelfde journalist gebruikten.¹⁵⁰ Dit heeft in de eerste plaats tot gevolg dat er een homogener boodschap wordt overgebracht aan de Nederlandse bevolking doordat bijvoorbeeld de lezers van het *Limburgs Dagblad* dezelfde informatie en hetzelfde taalgebruik tot zich nemen als lezers van het *Nieuwsblad van het Noorden*, waar voorheen regionale verschillen juist benadrukt werden, zoals ook te zien in de eerste paragraaf van het eerste hoofdstuk. Dit had bovendien tot gevolg dat er maar een beperkt aantal journalisten verantwoordelijk waren voor de vormende artikelen. Zo zien we met name artikelen van de hand van Maarten de Vos, Nico Scheepmaker, Leo Horn, Kees Jansma, Anton Witkamp en Jan de

¹⁴⁹ S. IJdema, 'Johan Cruyff antwoordt internationaal: Fifty-fifty', *Algemeen Handelsblad* (27 mei 1969).

¹⁵⁰ De vraag over gedeelde kosten en speciale verslaggevers was neergelegd bij het ANP en bij diverse kranten, maar daar is geen antwoord op gekomen.

Deugd. De reden dat het Nederlands elftal overigens welhaast gehaat leek te worden door de kranten kan ook deels verklaard worden door de slechte relatie van de spelers van Oranje met het verslaggevingsgilde, wat benadrukt werd door de kranten zelf. Zo meldde de *Leeuwarder Courant* 'De verslaggever van *De Volkskrant*, die zich met zijn commentaren vanuit West-Duitsland het ongenoegen van de spelersgroep op de hals heeft gehaald (de leden van de selectiegroep wensten niet meer te praten met de reporters van de Volkskrant), werd donderdag na een gesprek tussen de twistende partijen door een aantal voetballers in het water gegooid. (...) Het bestuur van de Nederlandse Sportpers (NSP) heeft vrijdag telegrafisch geprotesteerd bij de KNVB tegen de spelersboycot van en de handtastelijkheden jegens journalisten van de Volkskrant in West-Duitsland.'¹⁵¹

Bepaalde verwachte thema's, zoals gender en religie, kwamen niet duidelijk naar voren kwamen in de kranten. Wat betreft gender werd er maar in een gevonden artikel een onderscheid gemaakt: 'Bioscoop past zich aan bij WK voetbal', waarin bioscopen zich specifiek richten op het vrouwelijk publiek, omdat het mannelijk publiek voetbal aan het kijken zou zijn.¹⁵² Voor religie geldt dat religieuze kranten nauwelijks schrijven over voetbal. Alleen *De Tijd* was een op Delpher doorzoekbare christelijke krant die voorafgaand aan het WK geregeld over voetbal schreef. Tijdens het WK 74 bleken er meer christelijke kranten over voetbal te schrijven, mogelijk ingegeven doordat het nu van nationaal belang was. Dit is geen bewijs, eerder een aanwijzing, maar geeft wel goed weer de manier waarop kranten zelf reflecteerden op de omslag: 'Kranten, die nog nooit een woord over zondagssport hebben geschreven (...) principes loslaten, die gestaald zijn in de Tachtigjarige oorlog en bedroefd in de laatste wereldoorlog. Met één vlag zal Nederland ondergedompeld worden in een sfeer van ademloze spanning.'¹⁵³ Deze voorspelling van de *Leeuwarder Courant* bleek te kloppen zoals we hebben kunnen zien in figuur 12. Ook een andere bekende relatie tussen voetbal en identiteit kwam niet naar voren; de relatie tussen joden en Ajax lijkt nauwelijks een rol te spelen in de kranten.¹⁵⁴ Hoewel de combinatie van zoektermen 'Ajax' en 'Joden' nog 92 zoekresultaten oplevert op Delpher in de periode tussen 1965 en 1974, blijkt bij nader onderzoek dat er maar een artikel is waarbij een link tussen beiden gelegd wordt. In de andere hits op Delpher zijn het vaak woorden in twee losse artikelen of in een inhoudsopgave.¹⁵⁵ De vooraf verwachtte hypothese dat het succes van Ajax ook de rehabilitatie van Nederland als een land dat trots is op haar Joodse cultuur en tolerantie zou betekenen is geenszins waar wat betreft de reportage in de kranten. Ook de term 'Godenzonen', een vaak

¹⁵¹ Auteur onbekend, 'Onmin tussen Oranje en De Graaf blijft', *Leeuwarder Courant* (29 juni 1974).

¹⁵² Auteur onbekend, 'Bioscoop past zich aan bij WK voetbal', *De Waarheid* (14 juni 1974).

¹⁵³ Auteur onbekend, 'Voetbal over u', *Leeuwarder Courant* (30 mei 1974).

¹⁵⁴ Hoewel Ajax geen Joodse wortels heeft, kent het wel een Joods imago. Dit komt grotendeels doordat het voormalige stadion waar Ajax in speelde, De Meer, in Oost-Amsterdam lag naast een Joodse wijk. Wanneer supporters dan naar de wedstrijd gingen liepen zij door deze buurt en supporters van andere clubs begonnen daardoor Ajax met Joden te associëren. Vanaf de jaren '30 begonnen de supporters van Ajax dit imago te omarmen en werden en geregeld Joodse vlaggen en Davidsterren omhooggehouden door de fans in het stadion.

¹⁵⁵ Auteur onbekend, 'Twistgesprek', *Algemeen Handelsblad* (8 maart 1968).

gehanteerde bijnaam voor Ajacieden, komt niet uit deze periode, maar lijkt in eind 1993 uitgevonden te zijn door schrijver en voormalig Ajaxspeler David Endt, die deze titel meegaf aan zijn boek over Ajax, welke in 1994 verscheen in de winkel.¹⁵⁶ Wanneer deze term nu gebruikt wordt, wordt echter veelal ook gerefereerd naar de succesperiode van Ajax uit de jaren zeventig. Deze link blijkt echter in die tijd niet te bestaan en lijkt dus een uitgevonden traditie te zijn. Ook het idee 'we' het voetbal hebben uitgevonden lijkt volgens de kranten zelf niet te kloppen. De kranten schrijven zelfs tijdens de hoogtijdagen van Ajax met lof over de bakermat van het voetbal, Engeland. Wanneer Ajax de Europa Cup I heeft gewonnen in 1972 wordt dit enerzijds gevierd als een overwinning met nationale symbolische waarde, terwijl tegelijkertijd gesteld wordt dat Ajax het niet zou redden in Engeland doordat ze daar een veelvoud aan wedstrijden spelen waardoor het vele malen lastiger zou worden om ook in Europa te winnen. Wat betreft het uitvinden van voetbal door het Nederlands elftal lijkt dit wederom niet te kloppen als we naar de kranten kijken. Zoals gezegd geloofden de kranten pas in eventueel succes van Oranje toen er al meerdere wedstrijden gespeeld waren op het WK en wordt na afloop het Nederlandse voetbal wel enorm geprezen, maar tegelijkertijd wordt uitgebreid stilgestaan bij het succes van Duitsland.

Aangezien er bij dit onderzoek louter gekeken is naar de rol van de geschreven pers, en waarbij niet alle landelijke kranten gebruikt konden worden, kan deze scriptie niet dienen als bewijs voor nationale binding tussen en onder bredere groepen in de Nederlandse samenleving, maar is wel duidelijk aangetoond dat kranten in hun aandacht en gehanteerde retoriek, voetbal als bindmiddel van de natie presenteren. Hoe kranten zich verhouden tot de TV en bevolking is lastig te beoordelen aangezien alle primaire bronnen van de hand van de geschreven pers zelf zijn. Wel kan gesteld worden dat kranten zichzelf niet als doorgeefluik zien, maar journalisten met een eigen mening zijn; dit wordt duidelijk wanneer zij bijvoorbeeld ingezonden lezersbrieven, die kritiek op de krant hebben, van een cynisch weerwoord voorzien of wanneer door de kranten geschreven wordt over de ruzie die zij hebben met de spelers van het Nederlands elftal en de KNVB. Deze scriptie moet dan ook gezien worden als aanvulling op het huidige historiografische debat, waarbij de link tussen de geschreven pers, voetbal en nationale identiteit niet eerder gelegd is, aangezien voorheen de relatie tussen voetbal en nationale identiteit is aangesneden vanuit het perspectief van de bevolking of vanuit het perspectief van de voetballers en aanwezige staff.

¹⁵⁶ David Endt, *De Godenzonen van Ajax* (1994).

Bibliografie

Primaire bronnen

Diverse artikelen uit de volgende kranten, zoals gevonden op Delpher:

- *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden*
- *Leeuwarder courant: hoofdblad van Friesland*
- *Limburgsch dagblad*
- *Nieuwsblad van het Noorden*
- *NRC Handelsblad*
- *Het Parool*
- *De Telegraaf*
- *De Tijd: dagblad voor Nederland*
- *Vrije Stem: onafhankelijk weekblad voor Suriname*
- *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*
- *De Waarheid*

Secundaire bronnen

- Abell, J., 'They seem to think "we're better than you": framing football support as a matter of 'national identity', in *British Journal of Social Psychology* 50 (2011), 246 – 264.
- Billig, M., *Banal Nationalism* (London, 1995).
- Braamhorst, K., *Nederland in de negentiende eeuw* (2006).
- Buttersworth, M., *Baseball and Rhetorics of Purity* (2010).
- Burke, P., "Review of the Invention of Tradition ", *The English Historical Review* 101.398 (1986): 316-317.
- Davidse, H., *In zekere zin ben ik waarschijnlijk onsterfelijk: Een schatkamer vol Cruijffspullen en quotes* (2014).
- Edensor, T., *National Identity, Popular Culture and Everyday Life* (Oxford, 2002).
- Elpers, S., *Hollandser dan kaas: de geschiedenis van Frau Antje* (Amsterdam, 2009).
- Esser, A., 'Review of Michael Billig, Banal Natonalism', in *SAGE Social Science Collections, Media, Culture & Society* vol. 4 (1996), 691 – 693.
- Endt, D., *De Godenzonen van Ajax* (1994).

- Falk, G., *Football and American Identity* (2011).
- Grijzenhout en Sas, N. van, *De burger van Delft: een schilderij van Jan Steen* (2006).
- Handler, R., "Review of the Invention of Tradition", in *American Anthropologist* 86.4 (1984), 1025-1026.
- Hilvoorde, I. van, & Stokvis, R., 'Pythagoras in boots': Johan Crujff and the Construction of Dutch National Identity', *Spots in History* 33, no. 4 (2013) 427 - 444.
- Hobsbawm, E. en Ranger, O.J., *The Invention of Tradition* (1983, Cambridge).
- Jay, K., *More Than Just a Game* (2004).
- King, A., *Football fandom and post-national identity in the New Europe* (2000).
- Kok, A., *1974: wij waren de besten* (Amsterdam, 2004).
- Kuper, S., *Cheering the enemy* (2000).
- Nam, B., Kim, M. J., Marshall R. en Mao, L. L., 'On the Road to the Olympics: A Phenomenological Approach of National Identity in South Korean Short-Track Speed Skaters', in *Sport in Society* 2018-2 (2018) 1-7.
- Pater, B. de, *De eenwording van Nederland* (Amsterdam, 1988).
- Petterson, A., *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (2017, Amsterdam: Uitgeverij Prometheus).
- Price, M. en Dayan, D., *Owning the Olympics: Narratives of the New China* (2008).
- Quiroga, A., *Football and National Identities in Spain: The Strange Death of Don Quixote* (London, 2013).
- Sas, N. van, *Bataafse Terreur: de betekenis van 1798* (2011).
- Sas, N. van, *Talen van het vaderland: over patriottisme en nationalisme* (1996).
- Sas, N. van, *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (1999).
- Sotomayor, A., *The sovereign colony: Olympic sport, national identity, and international politics in Puerto Rico* (2016).
- Quiroga, A., *Football and National Identities in Spain: The Strange Death of Don Quixote* (London, 2013).

Websites

- De geschiedenis van het Nederlandse voetbal volgende de KNVB, <http://www.onsoranje.nl/teams/185184/historie>
- De uitslag van de verkiezing van de Grootste Nederlander Aller Tijden, <https://www.noties.nl/v/get.php?r=pp44701&f=Grootste+Nederlander+Aller+Tijden%2C+15+november.pdf>

- Een overzicht van alle winnaars van de gouden bal, <https://www.francefootball.fr/ballon-d-or/palmares/>
- Andere Tijden Sport: Oranje 1974, <https://www.anderetijden.nl/aflevering/467/Oranje-1974>